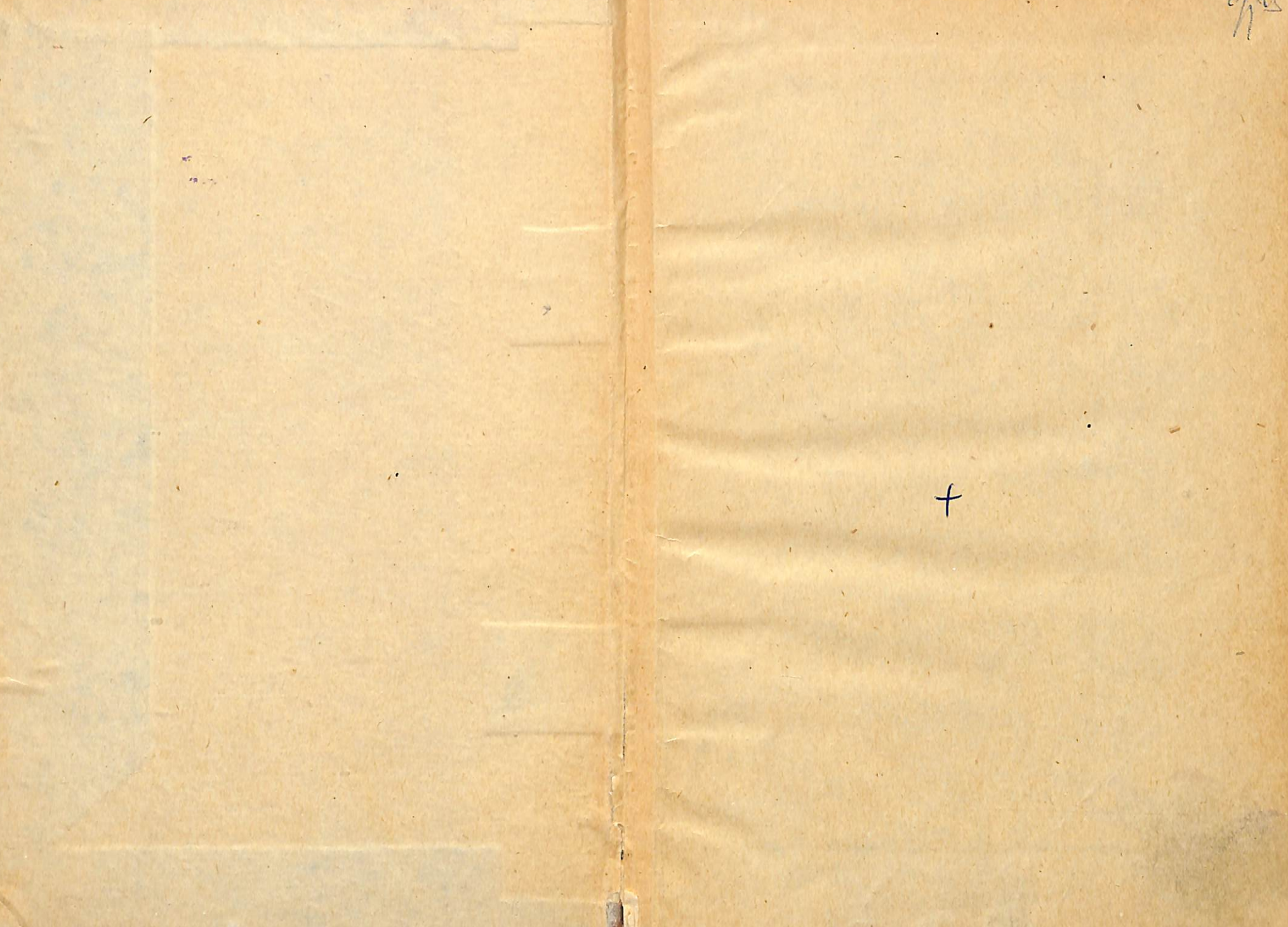

18634

327(47)

4-42

Յ.Ս.Ս. 712
Գ-47

913

ՀՐԵՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՐԾԵԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՆ ՊԱՐՈՆՆԵՆՑԻ

ՌՈՒՍ ԲԻՐՈՎՐԱՏԻԱՆ

ԵՒ

ՀԱՅԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԵՂԻՇԷ Ա.-Գ. ԳԵՂԱՄԵՆՑ

(Արտատպած (Հովիւ) Շարաքերից)

Протоіерей Егише Гегамянцъ
русская бюрократія и армяне
(Перепеч. изъ журнала «Овивъ»)

ԳՐԸ 50 ԿՈՊ

ԲԱԳՈՒ
Տպարան «ՎԵՐԱ» Նոր. Կարապետեանցների
1917

18634

ԵՂԻՇԻ Ը.-Գ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ 27 SEP 2006

322 (47)

Q-42

ᐱ ᐱ ᐱ ᐱ

ԲԻԻՐՕԿՐԱՏԻԱՆ

ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

(Մ Տ Ո Ր ՈՒ Մ Ն Ե Ր)

ԵՐԿՐՈՐԳ՝ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Արժանապատճ է «Հովիւ» շաբաթաթերթից

● 11 ●

የህ. ፋ. በ. ኮ.

Տպարան «ՎԷՐԱ» եղբ Կարապետեանցներէ

Электро-типогр. «ВЪРА» Бр. Карапетянцъ

1070

12431

ՌՌԻՍ ԲԻԻՐՈՎՐԱՑԻԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

(ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ)

Ա.

Մի գար կը լինի, որ հայերիս մի ստուար բազմութիւն ապրում է ուսաց իշխանութեան ներքոյ, իբրեւ նրա հպատակ:

Այդ ժամանակի երեք քառորդում կառավարութիւնը հաշտ աչքով է նայել մեզ վրայ, հովանաւորել, պաշտպանել է մեզ, այլեայլ արտօնութիւններ է տւել՝ տնտեսապէս, բարոյապէս և մտաւորապէս զարգանալու և յառաջագիւժելու համար: Եւ եթէ այսօր մենք բաւականին աչքի ընկնող մի տարր ենք ներկայացնում մեզնից, — դա հետեանք է ուս կառավարութեան առանձին բարեհաճութեանը, դէպի մեզ, նրա հօգատարութեանը, նրա գուրգուրանքին:

Այս պէտք է խոստովանենք եւ ընդունենք հրապարակօրէն, որովհետեւ չենք կարող երախտամոռ, ապերախտ լինել:

Բ.

Իսկ կառավարութեան այգպիսի վերաբերմունքը՝ ինչ բանի վերագրել արդեօք:

Մեր բնակավայրի աշխարհադրական դիրքին եւ մեր ազգային մի քանի առանձնայատկութիւններին, որոնցից կառավարութիւնը,

յընթացս 200 եւ աւելի տարիների, — մեծապէս օգտուել և հետզհետէ յառաջ է խաղացել Ասիայում: Նա մեր միջոցով ընդարձակել է իր սահմանները, շէնացրել իր ձեռք բերած անապատները, տարածել իր վաճառականութիւնը, իր ունեցած ազդեցութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը — կուլտուրան:

Դ.

Այս ամենը ապացուցանող գրաւոր պատմութիւններ կան: Կան և անգիր յուշարձաններ և կենդանի: Կոթողներ, որոնք ձգւած և սփռւած են Նրասիի խառնարանիցը՝ մինչև նրա աւելուքը՝ Բինգեօլի Բարձրավանդակում: Սիւնիքի եւ Արցախի կիրճերիցն ու խոխոմներիցը՝ մինչև Չաթրդաղ և Դօնի առաջուկները, ինչպէս անապատներից՝ մինչև Ճորա պահակը, Կուրի աւելուքներիցը՝ մինչև Ամուղարիա . . . :

Դ.

Մեր ազգային, այսպէս ասած, քաղաքային գործիչները՝ Իսրայէլ Օրեցն սկսած՝ մինչև Սամսայի Մէլիքներն, Յովսէփ Արզութեանիցն ու Ներսէս Աշտարակեցուցն սկսած՝ մինչև Լազարեան Իշխանները, — կարճ ասենք՝ մեր բոլոր՝ հին ու նոր, առաջնակարգ եւ երկրորդական, յայտնի և անյայտ բոլոր գործիչներն՝ իրենց և իրենց ազգի կողմից, մեծամեծ գոհեր են մատուցել ողոս դիւանագիտական սեղանին, երկու ամբողջ դար շարունակ:

Եւ շարունակ... յուսախաբ են եղել իրենց ակնկալութիւնների մէջ:

Այնպէս որ՝ եթէ կառավարութեան եւ Հայ Ազգի փոխադարձաբար միմիանց մատուցած ծառայութիւնները կշռելու լինենք, — նժարի ծանրութիւնը անշուշտ մեր՝ հայերիս կողմը կը լինի:

Ե.

Սրանով չենք ուզում ասել այժմ, թէ՛ կառավարութիւնից որեւէ փոխարինութիւն, պարտքի որեւէ հատուցումն ենք պահանջում կամ խընդրում: — Ո՛չ, քաւ լիցի: — Ընդհակառակը՝ շնորհակալ ենք կառավարութիւնից և այն բարիքների համար, որ 75 տարի վայելել ենք նրա հովանու ներքոյ՝ ի տրիտուր մեր մատուցած մեծամեծ ծառայութիւններին:

Բայց եթէ կառավարութիւնից որեւէ պահանջ անելը՝ մեզ իրաւունք չենք համարում, կամ ապարդիւն համարում, — գոնէ լիակատար իրաւունք ենք համարում և բաց ճակատով միշտ կարող ենք պահանջել, որ կառավարութիւնը մեզ ազգովին ողջակէզ չը բերի իր այն քաղաքական նպատակին, որ վերջին արեւելեան պատերազմից յետոյ՝ սկսել է գործադրել մեզ վրայ:

Որպէսզի մեր ընթերցողները այդ նպատակի մասին փոքր-ինչ զաղափար կազմեն, մենք ստիպւած ենք վերջին 30—40 տարւայ ազգային անցքերից մի քանիսն հարևանցօրէն առջ բերել մեր յօդածներում, այն համոզմամբ,

որ այդ անցքերի ծանօթութեամբ ու ըմբռմամբ
 եթէ կարելի կը լինի հասկանալ, թէ ինչո՞ւ հա-
 մար՝ ոռւս կառավարութեան նախկին բարեկա-
 մական, պաշտպանողական քաղաքականութիւ-
 նը՝ վերջին քառորդ դարում՝ ակնյայտի թըշ-
 նամական, հալածական քաղաքականութեան
 փոխւեցաւ:

2.

Ներսէս եպիսկոպոս Աշտարակեցու ղեկա-
 վարութեամբ կազմւած հայկական կամաւոր
 զնդերի զօրեղ աջակցութեամբ՝ Արարատեան
 դաշտին տիրելով եւ յատուկ օրէնսդրութեամբ
 (ноложение), Ամենայն Հայոց կաթողիկոսու-
 թեան անունն ու նշանակութիւնը բարձրացնե-
 լով՝ ոռւս կառավարութիւնը, նոյն կաթողիկո-
 սութեան միջոցով, ձեռնարկեց իր ազգեցեւորի-
 նը տարածել մինչև Վոսիտրի ավերը, մինչև Ռս-
 կեղջիւրը:

Կ.-Պօլսոյ Մատթէոս Պատրիարքին կաթո-
 ղիկոս ընտրել տալն՝ հէնց այդ նպատակն ունէր:
 Իսկ նպատակի իրագործումը, յանձնւած էր
 Միքայէլ Տարիշեան—Լօրիս-Մէլիքովին, որ կա-
 ռավարութեան կողմից, կաթողիկոսական յա-
 տուկ հրաւիրակ գնաց Պօլիս:

Լօրիս - Մէլիքովը պաշտօնով զինուորական
 էր, սակայն զօրավարութիւնից առաւել քաղա-
 բագէտ անձն էր: Նա իր միասան յաջողութեամբ
 կատարեց:

Է.

Այդ միջոցներում տաճկահայերի ազգային
 — եկեղեցական գործերը, վարում էր, այսպէս
 անւանեալ, «Ազգային Գերագոյն Ժողով»-ը՝
 կազմւած 30 հայ իշխաններից (ամիրաներ) եւ
 Պօլսոյ պատրիարքից, որ ժողովի նախագահն էր:
 Որոշեալ օրերին ամիրանները հաւաքւում էին
 պատրիարքարան, այնտեղ կարգում, տեղեկա-
 նում այն ամենի մասին, ինչ-որ մինչև ժողովի
 օրը, ազգի մէջ տեղի էր ունեցել և լուռ ու մունջ
 քննում ու վճռում:

Լօրիս-Մէլիքովին յաջողեցաւ գերագոյն ժո-
 ղովի անդամներին որսալ և հայ ու ոռւս եկե-
 ղեցիների միացման ծրագիր կազմել:

Այդ ծրագրով, ի միջի այլոց, էջմիածնի
 Սինօղի անդամների մէջ մտնում էին որոշ թը-
 ւով Տաճկաստանի եւ Բօլգարիայի հայ եպիսկո-
 պոսներից ու վարդապետներից: — Իսկ ծրագրի
 իրագործման հակառակորդները, եւ յատկապէս
 ոռւսահայերը, — եթէ եղան այդպիսիք, — դատ-
 ւելու եւ պատժւելու էին, այն ժամանակուայ
 քրէական ծանր օրէնքներով:

Սակայն Գերագոյն Ժողովի անդամների կող-
 մից ընդունւած յիշեալ ծրագիրը՝ չ'ընդունե-
 ցին Մակար եպիսկոպոսը (վերջում կաթողիկոս),
 որ էջմիածնի կողմից կաթողիկոսին հրաւիրակ
 էր գնացել, եւ նրա խորհրդով նորընտիր Մատ-
 թէոս կաթողիկոսը:

Ը.

Այս երկու հոգևորականները, իրենց այդ ընթացքի համար թէև կողմնակի և անկողմնակի ճնշումների ենթարկւեցան Պօլսում, — այնուամենայնիւ, մինչև վերջը անդրդւելի մնացին:

Մատթէոս կաթողիկոսը միշտ այն էր պընդում թէ՛ քանի որ ինքը տակաւին Ս. Էջմիածնում Ս.-Օծումն ընդունած չէ, դեռ ևս կաթողիկոս չէ, հետևաբար իբրևուհի չունի, սրիէ թղթի կամ ծրագրի վաւերացումը տալ իբրև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:

Նրա այդ պատճառաբանութիւնը, վերջ 'ի վերջոյ, յարգւեցաւ մինչև նրա Թիֆլիզ ժամանելը, ուր Վեհափառը կրկին մերժեց իրան եղած ստորագրելու առաջարկը: Վերջապէս հասաւ Էջմիածին, օժեցաւ և դարձեալ մերժեց, միշտ մերժեց:

Մատթէոսի այդ կուռ մերժումներն էին, որ նրան և նրա կաթողիկոսութիւնը, վերջին տարիներում, «վշտալի» դարձրին:

Այսպիսով ահա Լօրիս-Մելքոյի ծրագիրը գլուխ չը գալով՝ հայ եկեղեցւոյ միացումը տեղի չ'ունեցաւ ուսաց եկեղեցու հետ:

Թ.

Լօրիս-Մելքոյը թէև լաւ քաղաքագէտ էր, բայց Ալի փաշային չէր հասնում: Որովհետև մինչդեռ՝ առաջինը իր լուռ ու մունջ և ծուռ ու մուռ գործողութիւններով, տաճկահայերի

մէջ ներքին ատելութիւն էր ծնեցնում դէպի ոռոս կառավարութիւնը՝ Ալի փաշան ընդառաջ գնալով Պարսկում ուսում առած ազատամիտ հայ երիտասարդութեան ցանկութեանը, ընդհակառակը, հայ ժողովրդի սիրտն ու հոգին ձեռաց դէպի սուլթանի գահոյզն էր գրաւում, մի փայլուն, ակնյայտնի և խորագէտ ձեռնարկութեամբ, որ էր տաճկահայերին ինքնավարութիւն կամ սահմանադրութիւն տալը, փոխանակ նախկին «գերագոյն ժողովին»:

Որպէսզի տաճկահայատակ հայերն կամայ թէ ակամայ, գիտութեամբ և թէ անգիտութեամբ օտարագրի զիւանդէաների թալակը չ'ընկնին՝ Ալի փաշան տաճկահայերին սահմանադրութիւն տաւ, որպէսզի այլևս առանց գաղանի և յայտնի օստիկաններ ու ժանդարմներ պահելու՝ հայերի իրենց բերանից, իրենց ձուերից և իրենց թերթերից լսէ և ճիշտ տեղեկութիւն ունենայ այն ամենի՝ մասին, ինչ-որ կատարւելու են նրանց մէջ. թող, որ երեսփոխանների թըւի՝ մէջ, մանելու էին բարձր դասն Հայազգի պաշտօնեաները:

Այսպիսով Ալի փաշան մէկ ձեռքով երկու ձմերուկ բռնեց:

Ժ.

Պօլսոյ ազատամիտ հայ երիտասարդութիւնը, սահմանադրութեան առիթիւ, իր ժամանակին շատ խօսեց ու ձառեց Ալի փաշայի ծնե-

ցրած այդ զաւակի մասին, որի ծնած օրն եթ նա լաւ գիտէր, որ նա,—այդ զաւակը, բնաւ չը պիտի կարողանայ երբեք գօրանալ, կազդուրել, ոտքի կանգնել և իր ազատ կամքովը շարժել: Բայց այդ ինչ փոյթ:

Պօլսոյ հայութիւնը՝ նամանաւանդ երիտա- սարդութիւնը, շատ գոհ էր ու երջանիկ, որ ա- մեն տարի մայիսին՝ կարողանում էր անարգել խմբել Վոսփորի դարալագեղ, սաղարթալից ափե- րում և իբր-թէ ազատ հայութեան—ազատ եր- գերով՝ օդը թնդացնել:

Լսելով այդ ազադակները, այդ բարձրագոյ լեզուէն ազգն ու սահմանադրութիւնը՝ Ալի փա- շան Վոսփորի միւս ափից քմծիծաղով անդրա- դարձնում էր «կեցցէ և հայ պէվէզեկութիւնը»:

Սակայն բանն այդ չէ, այլ այն, որ ի շնոր- հրս Լօրիս-Մէլիքովի, տաճկահայերը սահմանա- դրութիւն ստացան ի մեծ ցաւ, մինչև-իսկ ի զայրոյթ ուսն ղիւանադիտութեան, որ սակայն տաճիկ ղիւանադիտութեան երեսից կրած այդ պարտութեամբ չը խրատուեցաւ, այլ նորանոր փորձեր արաւ:

Ճ.Ա.

Գէորգ Դ-րդ դեռևս Պրուսիայի առաջնորդ էր, երբ Պետրօգրադում նրան Ս. Էջմիածնի ա- պագայ կաթողիկոսացու էին համարում: Մատ- թէոսի յանկարծակի և անակնկալ մահից յետոյ, Պօլսոյ ազգայինք, իրենց և ողջ տաճկահայերի

ճշող ձայներով, (որ սակայն մէկ մարդու,— Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեանին իբրեւ մի թղթատարի, յանձնել էին Էջմիածին բերելու), երկրորդ անգամ ուսն կառավարութեան թեկնա- ծունին կաթողիկոս ընտրեցին ուստայ պատ- զամաւորների մասնակցութեամբ:

Ճ.Բ.

Նորընտիր կաթողիկոսը չէր ուզում Պօլ- սից մեկնել մինչև որ, «պօլօթենիան» չը փոխ- ւի, որպիսի հարց բարձրացած էր և՛ Մատթէո- սի օրով և լրագրութիւնով, մասնաւորապէս «Ժի- լըն Աւարայրի»-ով:

Կաթողիկոսին հասկացրին եւ համոզեցին, որ եթէ ուզում է իր բոլոր խնդիրները յարգ- ւած ու կատարւած տեսնել, թող նախապէս թա- դաւոր կայսեր ներկայանայ: Եւ Գէորգ Դ. ներ- կայացաւ: Պետրօգրադից վերադառնալիս՝ նա ծանրաբեռնւած էր ինչպէս իրաւունքներով, նը- մանապէս եւ պարսաւորութիւններով:

Ճ.Գ.

Իրաւունքների մէջ մտնում էր, ի միջի այ- լոց, նաև Էջմիածնում հոգևոր ճեմարանի հիմնու- մը և տոմսից զբաղնիչի «Արարատ» ամսագրի հրատարակումը, որոնք և գլուխ եկան,—իրա- կանացան: Իսկ «պօլօթենիա»-յի փոփոխումը ձգձգւեցաւ... մինչև կաթողիկոսի մահը: Դրա պատճառը այս էր: Կառավարութիւնը առաջար- կեց կաթողիկոսին, որ նա ինքը նոր «պօլօթե- նիա» խմբագրէ և ներկայացնէ, ինչպէս որ իր

նախորդ Մատթէոսն էր արել, Գէորգը պնդում էր, որ նոր «պօլօթենիա»-յի խմբագրութեանը պիտի մասնակցեն ոչ միայն հոգևորականները, այլ և՛ աշխարհականները: Եւ ոչ միայն ռուսահայերը, այլ և տաճկահայերը, պարսկահայերը և հնդկահայերը:

Կառավարութիւնը առաջարկեց կաթողիկոսին մասնանիշ լինել այն աշխարհական անձերին, թէ՛ Ռուսաստանում և թէ՛ արտաքոյ նրան, որպէսզի դեսպանների միջոցով ազդարարեն ու հրաւիրեն էջմիածին: Կաթողիկոսը պատասխանեց, որ աշխարհական պատգամաւորներին, երբ նրանք ընարեն, նա ինքը իր կողմից կ'ազդարարէ և կը հրաւիրէ:

Համաձայնութիւն չը կայացաւ:

Ճ.Ի.

Գէորգ Դ.-ի ստանձած պարտաւորութիւնների թւումն էին՝ ա) Սսի Կաթողիկոսութեան հետեւալ հրատարակելն ի պաշտօնէ և Կիլիկիայում ձեռնադրւած եպիսկոպոսներին էջմիածնի հպատակութիւն ընդունել տալն և բ) Կ.-Պօլսում կաթողիկոսական փոխանորդութիւն սահմանելն ու նրա իրաւասութեան ներքոյ Բերայում, ի հաշիւ ռուս դեսպանատան, մի հայկական դպրոց հիմնելը*):

*) Ծանօթ.՝ Թէոդոսիայում խալիբեան դպրոցը, կառավարութեան յոյսը չը կարողանալով արգարացնել՝ արդէն փակւած էր այդ ժամանակ:

Սակայն այս պատրաստութիւններից ոչ մէկըն էլ գլուխ չ'եկաւ: Եւ՝ չ'եկաւ կաթողիկոսից բոլորովին անկախ պատճառներով:

Ճ.Ն.

Առաջին հարցի վերաբերութեամբ՝ կաթողիկոսը պաշտօնական կոնզակով արաւ, ինչ որ խոստացած էր, Կիլիկիայում ձեռնադրւած Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանիցը և մի երկու ուրիշներիցը ստորագրութիւն ևս առաւ Սսի կաթողիկոսութեան հետեւալ լինելուն: Սակայն Գէորգ Դ.-ի այդ կոնզակի և վարմունքի դէմ, տաճկահայք բողոք բարձրացրին և միահամուռ ձայնակցեցին Օտեանի՝ այն կրակոտ ճառին թէ՛ «Սիսը պէտք է պահենք, որպէսզի էջմիածինը պահած լինենք»: — Ռուս դիւանագիտութիւնը մի անգամ ևս յաղթեցաւ: Եւ յաղթողներն էին՝ Կովկասում Պետրոս Շանշեան, իսկ Պօլսում Գրիգոր Օտեան:

Ճ.Ն.

Գալով երկրորդ հարցին, — կաթողիկոսական փոխանորդութեան, — դա էլ խափանեց բարձրը դուռը, երբ Ջալալեան Սարգիս եպիսկոպոսը, իբրեւ կաթողիկոսական փոխանորդ, Ալի փաշայի ապարանքը մտաւ, Գէորգ Դ.-ի նամակը ներկայացնելու, փաշան՝ նախ քան նամակի կնիքը քանդելը, մօտաւորապէս այս առաջ.

«Սիրով և յարգանքով ընդունում եմ Ձեզ,

իրբն հայ Ազգի մի եպիսկոպոսի, բայց ոչ երբեք իրեն կաթողիկոսական փոխանորդի, որպիսի պաշտօնը՝ ինչպէս որ ց'արդ վարել է, այսուհետեւ էլ պիտի վարէ այսպէս Կ. Պօլսում նրստող՝ բոլոր տաճկահայերի պատրիարքը։—

Կաթողիկոսին շատ բարե գրեցէք ինձնից և ասացէք թէ՛ երբ Մատթէոս կաթողիկոսը փոխանորդութեան այս հարցը հրապարակ հանեց՝ չէ՞ որ Գէորգն էր, (այն ժամանակ պատրիարք Պօլսում), որ ինձ ասաց «աս հարցին մէջ՝ ես Ռուսիոյ մատը կը տեսնամ»։ Արդ՝ այն ժամանակ Գէորգ Դ. լը՝ Պօլսէն Ռուսիոյ մատը կը տեսնար, հապա ինչպէս բան է, որ նոյն մատը էջմիածնէն տեսնել չէ կարող։

Ջալալեան Սարգիս եպիսկոպոսը յետ դարձաւ։

ԺԿ.

Գէորգ Դ. ի սասանձած պարտաւորութիւնների չ'իրականացն' կառավարութիւնը վերագրում էր թէ՛ իրեն կաթողիկոսին և թէ՛ առաւելապէս Վահրամ եպիսկոպոս Մանկունուն, որ արդարեւ, որոշ ազդեցութիւն ունէր Վեհաբանում և ընդհանրապէս յայտնի էր՝ իրբն ոչ ուստոսէր։ Այս պատճառով կառավարութեան կողմից, մի հալածանք սկսուեցաւ դէպի կաթողիկոսը, նամանաւանդ դէպի Մանկունի եպիսկոպոսը։ Հալածողների թւումն էր «Մշակ» լրագրիւր, որ իր գոյութեան օրիցն սկսած՝ դէպի հայ հոգեորականութիւնն ու հոգեոր հաստատութիւնները մի այնպիսի դիրք բռնեց, որ կա-

ռավարութեան քաղաքականութեան նկատմամբ՝ շատ նպաստաւոր եղաւ։ Հետեւեալ իգուր չէր, որ «Մշակ»-ը համարուում էր «կառավարութեան օրգան, առանց սուբսիդիայի», որի փոխարէն, սակայն, գաւառապետներն ու գիւղական տանուէրներն էին տարածում մեր «ազատամիտ» թերթը։

Դէպքերը հետզհետէ վրայ եկան աւելի սաստկացնելու կառավարութեան կռիւածը և... «Մշակ»-ի յարձակումները բարձր հայ հոգեորականութեան վրայ

ԺԶ.

Քաղաքական որոշ ձգտումներով՝ կառավարութեան անհրաժեշտ էր՝ երուսաղէմում մէկ վանք ունենալ։

Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքին առաջարկութիւն եղաւ՝ Ս. Յակոբայ վանքը վաճառել ուսմաներին մեծ գնով։—Եւ որովհետեւ այդ բանը պատրիարքի իրաւասութիւնից վեր էր, ուստի նա մասնանիշ արաւ Պօլսոյ պատրիարքի վրայ։ Սա էլ միեւնոյն պատճառով, մասնանիշ արաւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի վրայ։ Գէորգ Դ. ն էլ, իր հերթում յայտնեց, որ նա ինքն ևս անկարող է ինքնագլուխ մի այդպիսի հարց վճռել, այլ հարկաւոր է համազգային ժողով գումարել ամեն տեղի Հայերի ներկայացուցիչներից։

ԺԷ.

Կաթողիկոսի այս հիմնաւոր և անկեղծ պատասխանը՝ կառավարութիւնն իրեն համար ծա-

ները և վիրաւորական համարեց: Եւ էլ աւելի աչքից ձգեց կաթուղիկոսին:— «Մշակ»-ը աճապարեց և, Բաֆֆու ստորագրութեամբ մի շարք յօդուածներ տպագրելով՝ ապացուցանում էր Ս. Յակոբայ վանքի և միաբանութեան ֆրասակար լինելն ազգի համար: Եւ թէ՛ ազգին այդ մեծ շարիքներից ազատելու միակ ելքը՝ յիշեալ վանքի վաճառումն է: Ափսոս, որ «Մշակ»-ը վանքը գնող «մուշտարու» անունը չէր յայտնում:

Յօդուածները, ըստ սովորականին, լի էին նախատական և վիրաւորական բառերով ու արդեղ բացականչութիւններով դէպի հայ հոգևորականութիւնը: Եւ կարծեմ հէնց այս յօդուածների առիթով էր, որ «Արարատ»-ը «վանառւած գրիչ» անուանեց «Մշակին»: — Սա, ի հարկէ, վրդովուեցաւ և «Արարատ»-ին դառի կանչել սպառնաց, բայց դժբաղդաբար չը կանչեց:

Ի.

Ասում ենք դժբաղդաբար, որովհետեւ դատարութեան ժամանակ, շատ և շատ հետաքրքիր «գօլումներ»-ներ, փաստեր էին հրապարակ ելնելու, ծածուկ մնացած շատ իրողութիւններ էին պատմելու սկսած գրաքննական ատեանում տեղի ունեցած հայ խմբագիրների ժողովից, ուր գեներալ Մաքսիմովիչ նախագահը՝ ժողովականներին ազատամտութեան դասեր տալով՝ բացարձակ՝ հրահանգ և արտօնութիւն էր տալիս հայ կղերին տապալելու, — այո՛, այդ պատմական ժողովից սկսած՝ մինչև այն դադիր պատ-

մութիւնը, ովով «Մշակը» իւր լնթերցողներից ըսկսած էր 5 կոպէկանոց նւէրներ հանգանակել «օրիորդ» Մանկունուն արձան կանգնեցնելու համար:

Բայց անցնենք մենք մտորումներին:

ԻԱ.

Նախ քան արեւելեան վերջին պատերազմի ձեռնարկելն՝ ռուս դիւանագիտութիւնը բաւականին փորձեր կատարեց տաճկահայերի մէջ ևս ախպիսի խլրտումներ առաջացնել, որպիսիք առաջացրել էր Բաղկանեան թերակղզու Սլաւոն փոքրիկ ազգութիւնների մէջ:

Սակայն դիւանագիտութեան ջանքերն ապարդիւն անցան:

Ճշմարիտ է՝ Իգնատիեւի գեսպանը յաջողած էր Կ. Պօլսում սուրբ ստորագրութիւններով մի խնդրագիր կորգել Տաճկահայերից յանուն ռուս իշխանութեան, սակայն այդ կրաւորական միջոցն ևս գործին չօգնեց:

ԻԲ.

Պօլսոյ ողջ հայ մամուլը, «Մասիս»-ի խմբագրի Իւթիւճեանի — թերագրութեամբ մի օր մի այսպիսի միտումաւոր լուր հրատարակեց, իբրև թէ՛ Գէորգ Դ. յանկարծակի Միբիր է աքսորւած և այնտեղ հացով և կվասով միմիայն կը կերակրւի՝ սուսերամերկ ժանգարմների խիստ հսկողութեան տակ:

Ողջ Պօլսը գրգռաց: Իգնատիեւիին տրւած խնդրագրոյն ստորագրութեամբ գրաքննչական դեսպա-

1005
20926

տուն գրոհ տալով խնդիրը յետ էր պահանջում: Եւ թէ եւ այլանդակ լուրը, թէ ի պաշտօնէ եւ թէ մասնաւոր միջոցներով հերքւեցաւ, սակայն նա իր որոշ ազդեցութիւնը գործել, պըրծել եւ նպատակին հասել էր:

Տաճկահայերը թէ Պօլսում եւ թէ Փոքր-Ասիայում տեղերից չը շարժւեցին. սլաւօնները օրինակին նրանք չը կամեցան հետեւիլ:

ԻՊ.

Տաճկահայ գործիչները լաւ վարւեցան արդեօք, թէ վատ, որ չը համակերպելով Իգնատեւի քաղաքական ծրագրին, նրան եղջիւր ցոյց տւին, — դա բոլորովին այլ հարց է, կարօտ թերուղէմ վիճաբանութեան: Գլխաւոր բանը նրանումն է, որ նրանք — այդ գործիչները, — իրենց ազգայինների համար նախապատիւ եւ օգտակար համարեցին իրենց թագաւորին — օսմանեան գահակալին, — հաւատարիմ մնալով՝ առանց այն էլ նրա՝ նոյն օրերի դժւարին կացութիւնը՝ իրենց կողմից եւ չը դժւարացնել:

ԻՊ.

Տաճկահայ գործիչների կարծիքն ունէր նաեւ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը, որ՝ եւ պարզ ի պարզոյ յայտնեց Լօրիս-Մէլիքովին, երբ սա պատերազմի նախընթաց օրերից մէկում Ս. Էջմիածին ուխտի գնալով՝ կաթողիկոսից կոնգակ էր խնդրում, յանուն Փոքր-Ասիայի տաճկահայերին, որպէսզի նրանք ուսւ բանակի դէմ՝

արգելքներ չը հանեն, այլ ձեռքերիցն եկած օգնութիւնը ցոյց տան:

— «Դժբաղդաբար — պատասխանել էր Գէորգ Դ., — տաճկահայերն ինչպէս մինչեւ հիմա օգնել են ուսւ բանակին, այսուհետեւ նոյնպէս կը օգնեն, մանաւանդ երբ անոր (բանակի) գլուխն անցած են, — աղաւթ, քեզ եւ Լազարովի նման հայ զօրավարներ, ուստի ինձ — կաթողիկոսիս, ալ հարկ չկայ քաղաքական այդ խաղերուն մէջ մտնալ: Ինձի միայն սա կ'մնայ, իմ եւ ազգիս կողմէն կը կնիւն. «Տէ՛ր, զի բազում եղէն նեղիչք իմ»:

ԻՆ.

Սակայն ինչ որ Իգնատեն ու Լօրիս-Մէլիքովը չը յաջողեցրին ձեռք բերել Պօլսում եւ Էջմիածնում, նոյնը ձեռք բերեց — ամենայն հեշտութեամբ — Թիֆլիսում Կովկասեան իշխանութիւնը, ըստ այն ուստիսն առածին թէ՛ «ձուկը չ'եղած տեղը, խեցեղեմն էլ ձկան տեղ է անցկենում»:

»Մշակ լրագրի ջանքով՝ Թիֆլիզի հայերի կողմից, մէկ հասցէ խմբադրուեցաւ եւ յատուկ պատգամաւորութեամբ ներկայացնեց մեծ իշխան փոխարքային՝ Թագաւոր Կայսեր ներկայացնելու համար:

Ազրէս տւողները Կայսերին պաղատում էին՝ իւր քաղցր ուշադրութիւն դարձնել իրենց՝ տաճկահայ եղբայրների վրայ:

«Եւ ազատարար Կայսրն իր ուշադրութիւն

նը դարձրեց տաճկահայերի վրայ, պատուիրելով Բաղկանեան բանակի ղեկավար մեծ իշխանին Ս. Ստեփանոյի դաշնագրութեան մէջ 16-րդ յայտնի յօդուածը ներմուծելով:

ԻԶ.

Ս. Ստեփանոյի դաշնագրութեան 16-րդ պարբերութեամբ, ինչպէս յայտնի է, Օսմանեան Կառավարութիւնը պարտաւորում էր ուսաց զօրքը Անատոլիայից զուրս գալուց յետոյ՝ այնտեղ բեֆօրմներ մտցնել Ռուս կարավարութեան հսկողութեան ներքոյ:

Այս նշանակում էր, որ Փոքր Ասիայի հայերը տաճկաստանին հպատակ մնալով հանդերձ՝ միևնոյն ժամանակ Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակն էին մտցնում ի պաշտօնէ:

Այս դրութիւն, ինքնըստինքեան, շատ էլ նախանձելի դրութիւն չէ, նա մանաւանդ երբ յայտնի է, որ թէ՛ տիրապետող և թէ՛ հովանաւորող տէրութիւններից ոչ մէկի էլ հոգսը՝ իսկապէս հայերը չէին, այլ իրանց առանձին առանձին իրեր սփառալ շահեր, փորացաւերը:

ԻԷ.

Ռուսաստանի փորացաւը, սկզբից ի վեր, միշտ այն է եղել, որ կարողանայ այս կերպ կամ այն կերպ տիրել Փոքր Ասիային: Բայց որովհետեւ այդ նպատակին ուղիղ ճանապարհաւ հասնելը՝ շարունակաբար խոչընդոտների էր հանդիպել՝ ոչ այնքան թոյլ տաճիկ կառավարու-

թեան, որքան խորամանկ Ալբիոնի կողմից, ուստի ուսու դիւանագիտութիւն այս անգամը իւր զործելու եղանակը փոխեց:

Փոքր Ասիային տիրելու յետին նպատակը նա այս անգամ հայկական բեֆօրմներով կամեցաւ պատրրւակել, վարագուրել:

ԻԸ.

Եւ արդարեւ. Ս. Ստեփանոյի դաշնագիրը ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ՝ զադսնի Քւահանգ ուղարկեցաւ էրզրում Լազարեան ժենեռալին, որ չթոյլ տայ հայերին գաղթելու և ամեն կերպ աշխատի, որ հայ ժողովուրդը այս անգամ տեղիցը չըշարժ գայ: Եւ Լազարեանը իրան ուղղւած պատւէրը ճշտութեամբ կատարեց:

Ո՞վ չի յիշում Ղարաբաղի այս սէգ հերոսի յայտնի սրտառու խոչը, որով ուսու բանակի հրամանատարը, (Լազարեանը) յորդորում և խրատում էր Անատոլիայի հայերին՝ չթողնել իրանց հայրենի օջախը, իրանց պապերի ու հայրերի շիրիմները, իրանց եկեղեցիները և այլն և այլն:

Դարձեալ՝ ով չէ մտաբերում այն ներբողները, որ յիշեալ կոչի առթիւ «Մշակ»-ը, — միշտ և հանապաղ փայլերի և լոյսի վրայ նետող այդ գրական թիթեռնիկը, — շուայում էր ժենեռալ Լազարեանի հայասիրութեանը, ազգասիրութեանը:

Մինչդեռ հարցը շատ պարզ էր: Լազար-

եանին՝ իբրեւ մի զինուորի հրամայեցին թոյլ
չտալ հայերին գաղթելու: Եւ նա թոյլ չտւեց:
Իսկ դրանից մի քանի ամիս առաջ՝ հրամայել
էին Ժենեռալ Տէր-Ղուկասեանին՝ գաղթեցնել
Ալաշկերտի հայերին: Եւ նա գաղթեցրեց: Դեռ
մի կողմ մնան նախկին գաղթականութիւններն:

Հաստատապէս չեմ կարող տեսլ՝ Լազար-
ազգասիրական տեսակետով թէ՛ հայկական
ազգասիրական տեսակետով, կամ թերեւ առա-
կական ազգասիրական տեսակետով էր, որ
Ներսէս պատրիարք Վարժապետեանն եւ՝ ձայնա-
կցեց Լազարեանին և զօրեղ աջակցութիւն ցոյց
տւեց նրան գաղթականութիւնը խափանելու
համար:

Ի՞նչ

Այսպէս թէ այսպէս պատերազմից յետոյ
ուս զիւանագիտութիւնը տաճկահայերի նկատ-
մամբ թողեց նախկին եղանակը: Առաջ նա
տաճկահայերին գաղթեցնում էր (նորանուաճ
երկիրները մշակելու, զարգացնելու համար),
այժմ գաղթականութիւն խանգարում է, չէ թոյլ
տալիս:

Պատճառ

Պատճառը նախ և առաջ այն է, որ մշա-
կելու և զարգացնելու նոր երկիր առ այժմ չկայ:
Եւ երկրորդ՝ որ ամենագլխաւորն է՝ տաճկա-
հայերը պէտք է իրանց հայրենիքում մնան,
որպէս զի կարելի լինի նրանց համար բեֆօր-
մներ պահանջել տաճիկ կառավարութիւնից:

Քրիստոնեայ տարրից իսպառ դատարկած
մի երկրի համար՝ ինչ տուիթ գտնել և բեֆօրմ
պահանջել: Եւ ուս համար պահանջել: Ո՛չ,
տաճկահայերը թող այս անգամ տեղերիցը
չչարժւին, զիւանագիտութեան համար անհրա-
ժեշտ է:

Միտքս պարզեմ:

Ի

Մենք տեսնք, որ վերջին արեւելեան
պատերազմին ձեռնարկելուց առաջ ուս զիւա-
նագիտութիւնը շատ աշխատեցաւ՝ տաճկահայ
տարրին ևս ոտքի հանելու, Տաճիկ տիրապե-
տութեան դէմ նրան ապստամբեցնելու:

Սակայն զիւանագիտութիւնը յաջողութիւն
չգտաւ: Ո՛չ մի արդիւնք չարտադրեցին նմա-
նապէս «Մշակ»-ի այն ամեն թմբկահարութիւն-
ներն ու զրդընչութիւնները, որ պատերազմի
տեղութեան ժամանակ շարունակ անում էր
այդ թերթը, իբր թէ՛ տաճկահայերը արդէն
ոտքի են կանգնել, իբր թէ՛ Վանայ բերդի վրայ
ուժեղ յարձակումներ են գործւել, իբր թէ՛
յարձակող հայ կորիչներէցը 70 և աւելի զո-
հեր են եղել և այլ այսպիսի առասպելներ ու
զառանցանքներ: Երրորդ, կրկնում ենք,—այն-
ուամենայնիւ չկարողացան հայերի մէջ խլրտիւն
ստաջ բերել Կովկասում կամ Տաճկաստանում:

Եւ

Սակայն գրանով զիւանագիտութիւնը չվհա-
տեցաւ: Այլ խլրտիւնների առաջացնելը թողեց

ապագային, մինչև պատերազմի վերջանալուն: Եւ արգարե հէնց որ պատերազմը վերջացաւ՝ Ս. Ստեփանօյի դաշնագրում յօգուտ օտարերկրացիներին իբր թէ՛ դուրս եկաւ 16-րդ պարբերութիւնը որով բեֆօրմներ պահանջելու և նրանց իրազօրծման վրայ հսկելու իրաւունքը ձեռք բերեց, կորզեց ոռւս կառավարութիւնը՝ իւր զօրքի ստաբերի տակ տապալած հակառակորդից՝

Իրաւունք ձեռք բերելով հանդերձ՝ ոռւս կառավարութիւնը շատ լաւ իմանում էր, որ Բարձր Դուռը յօժարակամ բեֆօրմներ չի մտցնել: Գիտէր և այն, որ սաճիկ կառավարութեանց՝ լոկ պահանջ անելուցն ես՝ բան չի դուրս գալու: Այլ հարկաւոր է դործնական միջոցների դիմելը:

ԼԲ

Միջոցներից ամենալաւը համարւեցաւ Փոքր Ասիայի հայերի մէջ խրատն առաջացնելու՝ կալկասի նայեքի միջոցաւ: Ուստի և որոշւեցաւ ոռւսահայերից կամաւորների խմբեր կազմակերպելով՝ ուղարկել Տաճկահայաստան: Եւ ահա Թիֆլիզում և գաւառական յայտնի քաղաքներում սկիւղի պէս սկսան բանել հայկական կենդրոնական և գաւառական կոմիտեաներ: Դրանք փոքր և մեծ կամաւորների խմբեր կազմեցին, զինեցին և սահմանն անցկացրին: Իսկ սահմանապահ զօրքերը գաղանի հրահանգ ստացան՝ կազմ և պատրաստ լինել և անմիջապէս սահման

անցնել: հէնց որ՝ այն կողմում խրատն ծագի և սուր կերպարանք ստանայ:

ԼԳ

Կենդրոնական կոմիտեի հոգին, ղեկավարը ժենեւալ Տէր-Աստաճատրեանը և Գրիգոր Արծրունին էին, — Իսկ գաւառական կոմիտեաները ղեկավարում էին զանազան երիտասարդների ձեռքով, որոնցից շատերը ցարդ կենդանի են և գործում են «Դաշնակցութեան» գործիչների շարքում թէ՛ մեր կողմեքում և թէ՛ արտասահմանում: Յիշեալ երիտասարդների շարքումն է եղել և այս տողերի զրոյը*):

Մեր այժմեան, այսպէս ասած պաշտօնական «Դաշնակցութիւնը», — ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, — կազմակերպւել է ուշ, 1900 թուականին, բայց նրա հիմքը դրւած է, նա անպաշտօն կերպով կազմւած է Մ. Ստեփանօյի դաշնադրի ստորագրւելուց անմիջապէս յետոյ:

Եւ կազմւած, հիմնաւորւած է Կովկասեան իշխանութեան թելադրութեամբ, նրա անպաշտօն աջակցութեամբ:

ԼԴ

Այս ասելով՝ մեր մտքովն անգամ չի անցկենում որ և է սուեր ձգել մեր հին և նոր գործիչների յիշատակի և անուն վրայ: — Ո՛չ, բաւ լինի մենք գիտենք, քաջ համոզւած ենք, որ նրանք մեծմասամբ ոգեւորւած են եղել և

*) Տես «Լուսնայ» № 4 1906 «Յիշողութիւններ» յօդ

հիմայ էլ ոգևորում են ազնիւ զգացմունքներով: Նրանք գործեյ են, նրանք զոհեալ են իրանց տաճկահայ եղբայրներին օգնելու սուրբ գաղափարով:

Այս ճիշտ է, ինչպէս 2 անգամ 2 անում է 4: Բայց ճիշտ է այն, որ այդ ամեն գործունէութիւնը, այդ ամեն բարոյական և անձնական-նիւթական զոհաբերութիւնը՝ կատարւած է յոգուտ և ի շահ ուսւ քաղաքականութեանը և եթ:

Այս ճակատագրական երևոյթը 200 տարուց ի վեր ծանրացել է մեզ վրայ: Եւ դեռ շարունակում է ծանրանալ:

Դառնանք հարցին:

ԱԵ

Անգլիան շատ լաւ հասկանում էր, թէ ինչ նպատակու ուսական գիւնադիտութիւնը Ս. Ստեփանոյի դաշնագրի մէջ բեֆօրմների պահանջ զրեց, տաճկահայերի օգտին և բեֆօրմների վրայ հսկելու իրաւունք ձեռք բերեց:

Ուստի և լայարգը, — Կ.-Պօլսոյ անգլիական դեսպանը, — անմիջապէս ձեռնարկեց 16-րդ յօդւածի չեղոքացմանը ուսական ազգեցութիւնից:

Դեսպանը նախապէս Սուլթանի հետ տեսակցելով և նրա հաճութիւնը ստանալով՝ հրապարակ հանեց հայ պատւիրակների Եւրոպա ուղևորւելու և Բերլինի վեհաժողովին ներկայանալու հարցը:

Ինչպէս յայտնի է՝ պատւիրակներն էին՝ Մկրտիչ Կալիսկոպոս (այժմեան Վեհափառ Կա-

թուղիկոսը), Խորէն Կալիսկոպոս Նարպէյ, Մինաս Չերազ և Փափագեան:

ԱԶ

Կ.-Պօլսոյ հայ ժողովրդին այնպէս էին հապաղեցրել, իբրև թէ պատւիրականութիւնը Եւրոպա դնաց Բարձրագոյն Դռնից ծածուկ և իբրև թէ՝ պատւիրակութեան ու պատրիարքի՝ — Ներսէս Վարժապետեանի մէջ աեղի ունեցած բանակցութիւնները՝ կատարւում են Բարձրագոյն Դռնից ծածուկ: Մինչդեռ պատւիրակներին ամեն մի քայլափոխը, նրանց տեսակցութիւններն ու խօսակցութիւնները եւրոպական քաղաքագէտների հետ, մասնաւորապէս Նարպէյի խօսակցութիւնը Պետերբուրգում իշխան Գորչակով կանցլերի հետ և նրանց ուղարկած ու ստացած նոյն իսկ ծածկագիրը, հեռագիրների բովանդակութիւնը՝ աւելի ճիշտ և աւելի մանրամասն կերպով անգլիական դեսպանին և Բ. Դռանն էին յայտնի՝ քան Հայոց պատրիարքին և հայ ժողովրդին:

Վերջիններս մի տեսակ մանեքէնի պաշտօն էին կատարում Անգլիայի և Բ. Դռան համար:

ԱԿ

Մասնաւոր շրջաններում էլ, լրագրութիւնում էլ շատ անգամ խօսւած ու գրւած է, թէ հայկական հարցը փչացնողը Անգլիան է եղել. թէ՛ եթէ որ 16-րդ յօդւածը Բերլինում չյեղաշրջւէր՝ Ռուսաստանը վաղուց բեֆօրմներ մտ-

ցրած կը լինէր Տաճակհայաստանում:—Սասնաւորապէս «Մշակը» այս կէտը շատ է շօշափել ու պաշտպանել ոչ միայն Գրիգոր Արծրունու, այլ նա և այժմեան խմբագրի—պ. Քալանթարի օրով:

Ի հարկէ ամեն ոք տգատ է իւր կարծիքն ունենալ և նրան պաշտպանել: Բայց պնդել թէ Ռուսաստանը բեֆօրմներ չհամար և յատկապէս տաճկահայերի օգտին՝ է բարցրացրել հարցը նշանակում է խաղառ անտեղեակ լինել ուստական քաղաքականութեան ոգւոյն բնականորապէս և մեր ազգի վերջին երկու դարերի պատմութեանը մասնաւորապէս:

ԼԷ

Երբ Անգլիան հայ պատերազանութիւն էր ուղարկել տալիս Բերլին՝ նպատակը բեֆօրմների գործը փշագնելը չէր, այլ ուստաց ազդեցութեան ջնջելն էր (և այդպէս էլ եղաւ) գէթ դաշնագրով: Եւ երբ որ Արդիւ Համիդ Սուլթանը Հայարդի խորհրդին համակերպում էր՝ իրան մտքումն այն ունէր թէ՛ թող առայժմ որսը Ռուսաստանի ճանկից ազատել, այնուհետեւ բեֆօրմներ մտցնելն ու շմտցնելն կախած կը լինի եւրոպական տէրութիւնների մրցակցութիւնից: Իսկ եւրոպական մրցակցութիւնից օգտելու, նրանից մեծապէս շահուելու մէջ՝ Օսմանեան խորամանկ գահակալը հօ խամ չէր:

Գալով Ռուսաստանին՝ եթէ նրա էլ նպատակը Տաճկահայաստանը չէր, այլ տաճկահայ-

երը, — նա միշտ կարող էր յօգուտ վերջիններիս բեֆօրմներ պահանջել՝ նոյն իսկ Բերլինի դաշնագրութիւնից յետոյ, իբրեւ մինը նոյն դաշնագրին ստորագրողներից:

Ընդհակառակը՝ փաստեր կան, որ Ռուսաստանը քանիցս անգամ հակառակեցաւ Տաճկահայաստանում բեֆօրմներ մտցնելուն: Ռուսաստանը մինչև անգամ հանգիստաւոր կերպով իւր արտաքին գործոց նախարարի բերանով հրատարակեց ի լուր աշխարհի թէ՛ «իրան հարկաւոր է Տաճկահայաստանը, միայն թէ առանց հայերի»,

ԼԸ

Կաբանով — Ռաստովսկու վերջին բառերն շատ և շատ նշանակալից են:— Եւ ցոյց են տալիս, ուղղակի մասնում են Սասնոյ և առհասարակ տաճկական միւս հայաբնակ վայրերի, նոյն իսկ Պօլսոյ հայերի համար արեան բաղանիքներ սարքողին, եւ, յիրաւի, այն օրից երբ Սան Սահֆանօյի դաշնագրի 16-րդ յօդւածը Բերլինում 61-ի փոխարկեց, այսինքն՝ երբ հայկական հարցը՝ ուստական հարցի փոխանակ՝ միջազգային հարց դարձաւ, — հէնց այն օրիցն ի վեր ուստաց քաղաքականութիւնը դէպի մեզ՝ հայերս բոլորովին փոխեցաւ: Եւ հրապարակ հանւեցաւ հայերիս ջնջման ծրագիրը: Այդ ծրագրի ֆազերին հետ մենք հետզհետէ կը ծանօթանանք այնուհետեւ:

Խ

Ս. Գրքում մի այսպիսի ասացւած է այ թէ՛
«դեք միմեանց հակառակ են, բայց ի կորուստ
մարդկան միաբանին»:

Դարերից ի վեր միմեանց թշնամանող,
միմեանց հալածող, միմեանց համար գուր և
հոր փորող ուս և տաճիկ գիւանադէտները,
Բերլինի վեհաժողովից յետոյ, յանկարծ միացան,
մտերմացան... մի բուռ հայութիւնը բնաջինջ
անելու համար:

Պատճառ:

Պատճառներ կային:

ԽԱ.

Ռուս կառավարութեան պատճառը այս էր,
որ ա) հայերը և նրանց կաթողիկոս Մատթէոսը՝
ուս և հայ եկեղեցիներին միացման գործը խան-
գարել էին. բ) Ալի փաշայի տւած «Ազգային
Սահմանադրութիւնը» սիրով ընդգրկելով՝ ապա-
գայ Լորիս-Մելիքօֆների և Զալալեանների հան-
դէպ պատնէշ էին քաշել տւել. գ) վերջին
արեւելեան պատերազմի նախընթաց օրերում՝
ուս դիւանագիտութեան յայտնի և զաղտնի
հրաւերների հանդէպ խուլ և համր էին ձեացել,
մինչև իսկ եղջիւր ցոյց տւել, և վերջապէս գ)
պատերազմից յետոյ՝ անգլիական դեսպանի խո-
րհրդին անսարով և վեհաժողովին հայ պատերա-
կանութիւն ուղարկելով՝ ուս քաղաքականու-
թեան ունեցած ծրագիրը Տաճկահայաստանի

վերաբերութեամբ՝ յեղաշրջելու քարուքանդ
լինելու առիթ էին տւել Բերլինում:

ԽԲ.

Ամբողջ երկու հարիւր տարի, մերթ զիտա-
կցօրէն, մերթ անգլիակցօրէն, ուսաց շահերին
ծառայող մի ժողովուրդ՝ այժմ անհաւատարմու-
թեան նշաններ է ցոյց տալիս և նախկին, սովո-
րական վստահութեամբն ու հլութեամբը չէ
զալիս և մեր զիրկը չէ ընկնում,—ուստի թող
կորչի նա, այդ ժողովուրդը, որ ինձ թողած
Անգլիայի, խորհրդին ու օգնութեանն է դիմում:

Այդ գիմումը այդ ժողովուրդը ինքնուրոյնա-
բար, զիտակցաբար է անում թէ՛ այլոց թելա-
դրութեամբ և առանց գիտակցութեան ու խորը
կշռադատութեան, — դա միկնոյն է ինձ համար:

Այսպէս էր խորհում և ինքն իրան ասում
ուս կառավարութիւնը՝ երբ իւր բարեկամական
ձեռքն էր մեկնում՝ դէպ ի տաճիկ կառավարու-
թիւնը,

ԽԳ.

Վերջինիս համար ուսաց առաջարկութիւնը
մի կատարեալ երկնային մանանայ էր: Ուստի
և կարմիր Սուլթանը աճապարանօք բռնեց՝ այդ
բարեկամական ձեռքը և պինդ սեղմեց՝ միկնոյն
ժամանակ՝ մեկնողի փոփոխամտութեան, միամ-
տութեան վրայ մօքումը պինդ ծիծաղելով:

Հայութեան ջնջումը՝ օսմանցիների համար՝ համահաւատար էր ուսաց և նրանց դարաւոր քաղաքականութեան ջնջմանը՝ նրա վրայ խաչ քաշելուն Փոքր Ասիայում: Որովհետեւ հայերը ուսաց քրիստոնեայ լինելուցը հրապուրւելով ու խրախուսւելով մի կատարեալ գործիք էին դարձել նրանց ձեռքին: Նրանք նրանց լրտեսներին ու տապալակներին շարունակ և անարգել պատաշնում էին Փոքր Ասիայի այս և այն մասում նախ քան պատերազմների հրատարակումը: Իսկ պատերազմների ժամանակ՝ ուսու բանակներին ուղղակի առաջնորդ և ուղեցոյց էին լինում, կրօնական հանդէսներով նրանց դիմաւորում, նրանց առատ պաշար մատակարարում և այլն. և իրանց ստրուկ և ռաջա տեղով՝ յանկարծ միջազգային ժողովների և դաշնագրերի մէջ ևս՝ ձայն ու տեղ են ստանում ու գրաւում: Եւ ո՞վ է իմանում, թէ նրանց երեսից և նրանց անունից դեռ ինչ տեսակ խաղեր են խաղալու մեր,—տաճիկներին, գլխին ընչաքաղց եւրոպացիք:

ԽԵ

Հինգ հարիւր տարի լուռ ու մունջ, խաղաղ, գլխակոր, հլու և հաւատարին կերպով ծառայելուց յետոյ՝ յանկարծ այսքան և այսպիսի փոփոխութիւն,— ոչ, այլ ևս մեզ պէտք չէ այդ ժողովուրդը թող, ուրեմն, կորչի:

Նա մանաւանդ որ դրա կորստեան, ջնջման գործումը՝ միայնակը և պատասխանատուն միայն ես չեմ, այլ և դրանց երէկւայ և նախընթաց օրւայ պաշտպանը, — Ռուսոստանը:

Այսպէս էր խորհում և ինքն իրան ասում տաճիկ կառավարութիւնը՝ երբ համակերպում էր ուսու կառավարութեան ծրագրին:

Կաթնատու կովը՝ երբ իւր տիրոջը այլևս կաթ չէ տալիս և մինչև անգամ կթողին քացի է տալիս,—տիրոջ համար ուրիշ ոչինչ չէ մնում անել, քան մորթել այդ կովը:

Եւ ուսու տաճիկ քաղաքագէտները իրանց դանակները սրելով՝ ընկան այդ հայկան հայի ջանին և ձեռնարկեցին նրա մորթոսմանը:

ԽԵ

Ոչ Մատթէոս և ոչ էլ Գէորգ կաթուղիկոսները չարգարացրին՝ ուսու կառավարութեան նրանց վրայ դրած քաղաքական յոյսեր:

Այդ դեռ բաւական չէր:

Նրանք ուսաստեցութեան ակնյայտի ապացոյցներ ցոյց տւին՝ շատ անգամ արհամարհելով պօլօժենիան և կառավարութեան երբեմնական մասնաւոր հրահանգները, որոնք հակառակ էին հայ ժողովրդական եկեղեցւոյ ոգւոյն և շահերին,

Դարձեալ՝ այդ երկու կաթուղիկոսները՝ իրանց հիմնած դպրոցներով և ձեմարանով ուսանայերի մէջ՝ նրանց մայրենի լեզուն ու գրագիտանը զգալի դարել տւին:

Վերջին հանգամանքը մանաւանդ՝ կառավարութեան աչքում շատ վտանգաւոր թւաց:

Ուստի իւր դայրոյթը նա ամենից առաջ գրանց
վրայ թափել փորձեց:

Խնչ

Ինչպէս միշտ, այս անգամ ևս «Մշակը»
հաւատարիմ մնալով իւր դերին, չարաշար յար-
ձակումներ սկսեց գործել հայ դպրոցների վրայ
որոնք, ի հարկէ, թերութիւններ, ունէին բայց
երբէք արժանի չէին այն բուռն կատաղի և
անգուսպ հայհոյութիւններին, որոցմով «Մշակը»
վարկաբեկ անում, կոտորում էր այդ դպրոցները
հայ ժողովրդի աչքում:

«Մշակը» բանն այնտեղ հասցրեց, որ պա-
հանջում էր թէ՛ հայոց եկեղեցական ծխական
դպրոցների գոները բաց պէտք է լինի ոչ միայն
այլակրօն հայերի, — կաթոլիկներին, լիւսերա-
վանների և մուսուլմաններին, — այլ նաև ամեն
մի այլազգիին, — թուրքի, ռուսի, քրդի, վրացու,
առաջ*):

Արծրունու այս միտքը՝ այն ժամանակաւ
հայ երիտասարդութիւնը հայ ազատամտութեան

*) Այդ կողմից «Մշակը» և նրա դեկավարները
անհամեմատ աւելի յառաջադէմ էին, քան մեր աթմ-
եան «Արք — Զանգակն» և նրանց դեկավարները, որոնք
էջմիածնի կենդր. ժողովում, ինչպէս յայտնի է, որո-
շեցին հայ դպրոցների դռները բանալ միմիայն այլա-
դաւան հայերի առաջ: և ոչ թէ նաև այլազ-
գիներին: Միւս կողմից՝ ժամանակակից ազատամիտ
հայ երիտասարդութիւնը՝ իւր նախորդից նրանով գե-
րազանցեց, որ ոչ ոչեց թէ՛ հայ եկեղեցական կալու-
ածքից պէտք է անխտիր օգտին և թուրքերը, և
քրդերը, և արաբները:

թագն ու պտակն էր համարում: Իսկ կառավա-
րութիւնը այդ մտքի վրայ իւր կաղմած մօտակայ
ձուլման ծրագրի հիմքն էր կառուցանում:

Ինչ և իցէ:

Խնչ

Վերևում յիշեցինք, որ Մատթէոս և Գէորգ
կաթոլիկոսներից կառավարութիւնը խէր չտե-
սում:

Ժամանակները փոխել էին: Փոխել էին և
մարդկանց գաղափարները: Ժողովրդեան աչքում
հոգևորականութիւնը իւր նախկին հմայքը այլ
ևս չուներ: Այնպէս որ այն ահագին ծառայու-
թիւնները, որ կառավարութեանը մատուցել
էին Յովսէփ Երկայնաբազուկ, Ներսէս Աշտու-
րակեցի և Աղստանից մի քանի կաթոլիկոսները,
— այդպիսի ծառայութիւնները այլ ևս չէին
կարող մատուցանել ոչ Մատթէոսը և ոչ էլ
Գէորգը, եթէ նոյն իսկ շատ էլ ցանկանային:

Միւս կողմից՝ տէրութեան սահմանները
շատ առաջ էին գնացել՝ հիւպատոսների և
քաղաքական ազնեանների համար նորանոր տե-
ղեր և առաքելներ էին բացել: Այնպէս որ մի
հայ կամսարտիւն հիւպատոս, օրինակի համար,
Վանում և նրա շրջակայքում կառավարութեան
օգտին աւելի շատ բան կարող էր անել, քան
էջմիածնում նստած մի կաթոլիկոս:

Խնչ

Կաթոլիկոսը անհրաժեշտ էր, որպէսզի
նրա կոնդակով, նրա այս կամ այն կերպի ու

եղանակի ազդեցութեամբ՝ տաճկահայ ժողովուրդը հարկաւոր դէպքում, ռաքի կանգնէ և կառավարութեան ածած դուգուկովը պարէ:

Այժմ կաթուղիկոսներէից ոչ պակաս ազդեցութիւն են գործում ժողովրդի վրայ գրականութիւնը, մամուլը:

Ուրեմն թող մէջտեղից վերանան «սեպուխները», «փտտած պահպանողականները» «նեխած կղերամիտները» և հրապարակ իշնեն «ազատամիտները», «յառաջադիմականները», «կօսմօսօլիտները», թող գան և գործեն հրապարակախօս «Մշակ»-ներն ու «Խենթ» «Կայծեր» շարադրող վիպասաններն: Եւս և՛ գրանց երկնած ու ծնած կենդրոնական և գաւառական կօմիտեաներն ու Տաճկահայաստան ուղեորւող կամաւորներէ խմբերն:

Որոշեցաւ՝ էջմիածնի կաթուղիկոսութիւնը՝ ամփոփել և կաթուղիկոսին համարելով վանահայր՝ նրա վրայ աշտուհեաւ նայել իբրև ուսահայերի կրօնական գործերի ոյետի, դեկավարի վրայ:

Տաճկահայ եպիսկոպոսներէից կաթուղիկոս բերելու քաղաքանութեան վրայ՝ խաչ քաշել:

Խմբ.

Դեռ ևս Գէորգ կաթուղիկոսը կենդանի էր, որ բարձրագոյն կարգադրութիւն եղաւ՝ նրա իրաւասութիւնից վերցնել եկեղեցական ծխական դպրոցները և յանձնել լուսաւորութեան նախարարի իրաւասութեանը:

Սակայն Ներսէս պատրիարքի բողոքի վրայ՝

Իգնատիեւ դեսպանը միջամտեց և Կայսր Ադէքսանդր II մի նոր հրովարտակով վերականգնեց կաթուղիկոսի իրաւունքը դպրոցների վրայ՝ առնելով ի նկատի գլխաւորապէս երեք հանգամանք:

Յ.

Դրանցից առաջինն այն էր, որ Բաղկանեան թերակղզու վրայ քաղաքական հորիզոնը արդէն սկսել էր մթագնել: Եւ հետզհետէ կուտակոււմ էին այն ամպերը, որոնք ամենակարճ ժամանակից գկնի, վերջին արեւելեան պատերազմով, պայթեցան վերջի վերջոյ:

Երկրորդ հանգամանքը այն էր, որ կաթուղիկոսը ազգաբարել և զգուշացրել էր թեմերի Առաջնորդներին, որ որանք յօժարակամ դպրոցները չըյանձնեն, այլ միմիայն ուժի առաջ տեղի տան:

Այդ այն դժբաղդ օրերն էին, որ հայ մամուլը և մասնաւորապէս ազատամիտ «Մշակ»-ը Զաքարիայի նման պապանձւել էին և միմիայն «կղերական» «Արարատն» էր, որ բաց ճակատով կուռւմ էր կառավարութեան քաղաքականութեան դէմ դպրոցների վերաբերութեամբ: Կուռոյների պարագլուխը Մանկունին էր,

Վերջապէս երրորդ հանգամանքն այն էր, որ թէպէտ կառավարութիւնը այլ ևս կորցրել է իւր հաւատը Գէորգ Դ.-ի վրայ, բայց և այնպէս յոյս ունէր, որ գուցէ կարելի լինի այս կամ այն կերպ, մի օր, շուտ տալ, գրաւել այդ «փառա-

սէր» կաթուղիկոսին, թէ որ... Մանկունի եպիս-
կոպոսը էջմիածնից հեռանայ:

ԾԱ.

Փոխարքայ մեծ իշխանը սյոյ մասին, մի օր,
էջմիածնի վեհարանում նախաճաշիկի վրայ՝ ան-
ձամբ յայտնեց կաթուղիկոսին իւր զժգոհութիւ-
նը առ այն, որ չնայած իրան՝ փոխարքային քա-
նիցս անգամ արած առաջարկութեանը՝ նորին
սրբութիւնը շարունակում է պահել ս. էջմիա-
ծնում Մանկունի եպիսկոպոսին:

Գէորգ Դ., իւր հերթում, իւր զժգոհութիւ-
նը յայտնեց փոխարքային՝ կառավարութեան
բռնած զիրքի վերաբերմամբ դէպ ՚ի ինքը, որին
կառավարութիւնը ուղում է գրկել նաև՝ իրան
փոքրաւորը՝ ծառան բնորեւութեամբ:

՚Ի վերայ այսր ամենայնի՝ Մանկունին
ստիպւած եղաւ էջմիածնից հեռանալ, որպէս զի
«գնդակահար չլինի», ինչպէս որ պատերազմի
տարին սպառնացած էր փոխարքան իւր վերջին
ազգարարութիւնը թիֆլիզից էջմիածին անելիս:

ԾԲ.

Մանկունու հեռանալուց յետոյ՝ անմիջապէս
կարգադրութիւն եղաւ՝ այդ եպիսկոպոսի վեր-
ստին մուտքը Ռուսաստան արգելել:

Սակայն սրբան մեծ եղաւ Ստաբոսէլսիու
(որ Կովկ. գլխաւոր կառավ. մեծաւորն էր) զար-
մանքն ու զայրոյթը, երբ պատերազմը վերջանա-
լուց յետոյ Մանկունին յանկարծ էջմիածնում
բուսաւ էլի:

Կարծես հայրենիքը վտանգի մէջ լինէր.
սկսեցան բանակցութիւններ, ծածկագրեր, դես-
պանաւաների և մաքսապետների մէջ իրարանցում.

Վերջ ՚ի վերջոյ Կովկասի մեծ բիւրօկրատի
առաջ՝ Պօլսոյ դեսպանատան և Փօթիի մաքսա-
տան փոքր բիւրօկրատները նրանով արդարա-
յան, որ իրանք բաց են թողել ոչ թէ Մանկու-
նի եպիսկոպոսին, այլ Վանքում եպիսկոպոսին:

Անեկդոտային բնաւորութիւն կրող այս հաս-
տատ իրողութիւնը՝ ամենալու ապացոյց է ուս
բիւրօկրատիայի խելքի և իմաստութեան չափին:
Անցնենք խնդրոյն.

ԾԳ.

Գէորգ Դ. մինչև իւր վերջին շունչը հաւա-
տարիւմ մնաց իւր հայեացքներին:

Նրա մահանից յետոյ՝ արդէն մեր դպրոց-
ների բազմը վերջնականապէս պէտք է վճուէր:

Կամ պէտք է փակէին նրանք և կամ կա-
ռավարութեանը յանձնուէին:

Բանակցութիւններ սկսուեցին կառավարու-
թեան և էջմիածնի Սինօզի մէջ:

Կովկասեան ուսումն. Շրջանի Հոգաբարձու
եանօվսիին իւր բոլոր հանճարը գործ դրեց յա-
փշտակման քաղաքականութիւնը՝ իրաւական հողի
վրայ դնելու: Մանկավարժական ասպարէզում
Գորչակովի հոգւովն ու ուղղութեամբը ընթացող
այդ բիւրօկրատը, մինչև իսկ չխախտեց զրպար-
թիւն, շատ ձգել էջմիածնի վրայ:

Սակայն նոյն «կղերական» «Արարատը» քա-

դաքացիական քաջութիւն ունեցաւ (երբ աշխարհիկ հայ մամուլը դարձեալ պապանձուէլ էր) պաշտօնական փաստերով շախշախել Յանովսկու զրպարտութիւններն:

Կառավարութեան և Սինոդի մէջ եղած բանակցութեան հետեանքն այն եղաւ, որ Մայր Աթոռի միաբանութիւնը՝ տեղապահ Բաբամեան Մկրտիչ եպիսկոպոսի նախագահութեամբ՝ չընդունեց կառավարութեան առաջարկը և... զըպրօցները փակեցան:

Գ. Գ.

Այնուհետեւ փոխարքայի պալատում «իշխանք ժողովեցան 'ի միասին» պատժելու և պատուհասակոծ առնելու էջմիածնի «ըմբօստ», «բունտովչիկ» միաբանութիւնը:

Այդ ժողովում մի անգամ ևս երեաց, որ ամբողջ հայութիւնը իւր մասին փաթաթան առնել ձգտող ուսու բիւրօկրատիան, ոչ միայն վահրամ և Մանկունին մի և նոյն անձը լինելը չէ իմանում, այլ և այն էլ չէ իմանում, որ հայ կուսակրօնութիւնը իւր աղքատիկ գոյութիւնը պահում է իւր աղքատիկ ժողովրդի լուսմաներով, այլ ոչ թէ արքունի գանձարանից իբր ստացւած ոռճիկներով:

Եթէ այդ ժողովի մէջ հայ պաշտօնեայ,— Ամբարդանօվ,— չլինէր, թերեւ «իշխանների» ժողովը, համակերպելով Յանովսկու արած մեծ գիւտին, միաձայն վճռէր «հայ կուսակրօն հոգևորականութիւնը զրկել ոռճիկներից»:

Դպրոցները մորթելուց յետոյ՝ կառավարութիւնը իւր գանակի բերանը շուռ տուց դէպ 'ի կաթուղիկոսութիւնը:

ԾԵ

Գէորգ Գ-ին յաջորդացու ընտրող ժողովի նախագահը,— տեղապահ Մակար Արքեպիսկոպոսը.— իւր ճառի մէջ բաւականին պարզ կերպով հասկացրեց պատւիրակներին կառավարութեան որոշումը կաթուղիկոսութեան մասին:

— «Եթէ ուզում էք,— մօտաւորապէս այս էր ասում տեղապահը,— որ ազգի կաթուղիկոսը միմիայն ուսանայերիս ներքին՝ եկեղեցական գործերին նւիրէ իրան,— ընտրեցէք այս եպիսկոպոսներից (ցոյց տալով ուսանայ եպիսկոպոսներին), որին որ ուզում էք: Նրա մասին ես երաշխաւորում եմ ձեզ: Իսկ եթէ ուզում էք, որ ձեր ընտրելին ամբողջ հայ ազգի կաթուղիկոսը լինի և ողջ ազգի հոգսերին նուիրուի,— ապաքէն ընտրեցէք այն հոյակապ անձին, որ եւրոպական պետութիւնների դռները բաղխեց և մեր ազգի մեծամասնութիւնը կազմող մեր տաճկահայ եղբայրների համար՝ իրաւունք և արդարութիւն հայցեց: Ընտրեցէք սրբազան Ներսէս պատրիարքին»:

Եւ Ներսէսը ընտրուեցաւ: Բայց նա դարձեալ հրաժարուեցաւ, ինչպէս որ ընտրութիւնից առաջ էլ հրաժարւած էր:

ԾԶ

Ներսէսի ընտրութեան հետեանքն այն եղաւ,

որ Մայր Աթոռի գահը՝ մի տարի ևս թափուր մնաց և նրա, — Ներսէսի, — մահը աւելի շուտ տեղի ունեցաւ, քան թէ սպասուում էր:

Ահա թէ ինչու:

«Մշակի»-ի խմբագրին պատկանեալ՝ Թիֆլիզի յայտնի Արծրունու քարվանսարայի վրայ՝ մեծաքանակ պարտք կար գիղւած:

Գրիգոր Արծրունին ոչ մի հնար չէր գտնում պարտքը թափելու,

չէնց որ Ներսէս պատրիարքին կաթուղիկոս ընտրեցին՝ »Մշակ»-ի մի թղթակիցը մի բրոշիւրով հրաւիրում էր ռուսահայերին իւր քարվանսարայը 600,000 ռուբլիով գնել և յանուն նորընտիր կաթուղիկոսին՝ ս. էջմիածնին նուիրել:

Այս առաջարկը, որ ինքն ըստ ինքեան մի անմեղ և խելացի առաջարկ էր, հայութեան գէմ գինւած քաղաքագիտութիւնը ուրիշ կերպ մեկնեց: Մինչև իսկ այդ առաջարկութիւնում խորամանկ Ալբիոնի մասը տեսան ռուս գիււանագիտութեան խիկարները:

Շաքարի լուրջ հիւանդութեամբ տառապող Ներսէս պատրիարքը՝ կայսերական պալատ հրաւիրեցաւ՝ իւր անունով իբրև թէ արգէն Թիֆլիզում հանգանակուծ 600,000 ռուբլու գործադրութեան մասին բացատրութիւն տալու:

Փառիշահի խիստ նկատողութեանը՝ Ներսէս թէպէտ և վայելուչ պատասխան տւեց, սակայն

գտնաւորով պատրիարքարան՝ անկողին մտաւ և... այլ ևս չվերկացաւ:

Ծն:

Ներսէսի հրաժարականն ու մահը՝ որքան որ վիշտ պատճառեցին հայութեան սրտին, թէ տաճիկ և թէ ռուս կառավարութիւններ ընդհակառակը, շատ ուրախացրին:

Եւ թէպէտ երկու իսկ կառավարութիւններն ևս Ներսէսից ոչ մի առանձին երկիւղ չսւնէին, բայց և այնպէս շատ անախորժ բան կը լինէր՝ ողջ եւրոպային յայտնի եզող, նրանց դեսպաններին այցելող և նրանց այցելութիւնները ընդունող պատրիարքին էջմիածին բերել և իբրև Ամենայն Հայոց կաթուղիկոս, ենթարկել Մինսոգի պրոսկորորի և էջմիածնի գաւառապետի ընկերակցութեանը, հսկողութեանը:

Այս առաջինը:

Երկրորդը, Ներսէս պատրիարքը խելքը գլխին մարդ էր, խոհեմ, շրջահայած անարձաթասէր: Նա իւր մեծ ժողովրդականութիւնը ձեռք էր բերել ոչ թէ խաժամուժ ամբոխի աչքերին փռելի շող տալով՝ այլ իրական և ուղղամիտ գործունէութեամբ:

Ուրեմն այդպիսի կաթուղիկոսից էլ կառավարութիւնը խէր չէր տեսնել: Ուր մնաց որ՝ Ներսէս իւր ահալին ժողովրդականութեամբ կարող էր նոր տեսակ գլխացաւանք պատճառել:

Ծն:

Յայտնի է, որ Ներսէսի հրաժարումից յե-

տոյ՝ կաթուղիկոսութեան առաջին թեկնածու ընտրւեցաւ Գարեգին եպիսկոպոս Մուրադեանցը, որ իւր մի քանի յաակութիւններովը՝ մինչև իսկ բարձր էր ներսէսից: ճիշտ է Մուրադեանցի գործունէութիւնը Վարժապետեանի գործունէութեան չափ փայլուն չէր, բայց աւելի արգասաւոր էր:

Մակայն կառավարութեան համար՝ ինչ արժէք ունէր էջմիածնում եղած ընտրութիւնը, երբ ներքին գործոց նախարար Տօլստօյը՝ տակաւին ամիսներ տուաւ, Մուրադեանցի համար ստած էր թէ՛ նա էջմիածինը չի տեսնիլ, ինչպէս և իր ականջները:

Խրիմեանին (այժմեան Վեհափառ Կաթուղիկոսին) համակրողներէ թիւը նոյնպէս բաւականին մեծ էր ռուսահայերիս մէջ: Եւ նա թեկնածու էր ընտրւած:

Մակայն կառավարութեան համար՝ Խրիմեանը այն ժամանակը ձեռնասու չէր:

Այն ժամանակ կառավարութիւնը որոշել էր, որ էջմիածնի կաթուղիկոսը ռուսահայ եպիսկոպոսներէցը լինի: Եւ այդպէս էլ եղաւ՝ յանձին Մակար արքեպիսկոպոսի:

ԾԹ

Մակար արքեպիսկոպոսը առաջինը չէր, որ թէև երկրորդ թեկնածու, այնուամենայնիւ կառավարութիւնից հաստատուեցաւ կաթուղիկոս:

Պօլոթենիայի տրամադրութեամբ ընտրւած և հաստատուած մեր հէնց առաջին կաթուղիկոսն

ևս, — Յովհաննէս Կարբեցին, — նոյնպէս երկրորդ թեկնածու էր:

Առաջին թեկնածուն, կարծեմ Մարտիրոս անունով եպիսկոպոսն էր, որի բաղդին ենթարկւեց 50 տարի յետոյ Մուրադեան Գարեգին եպիսկոպոսը: Եւ «Մշակ»-ը անտեղի չհամարեց վերջերում յայտնել իր ուրախութիւնը, որ կառավարութիւնը չհաստատեց Մուրադեանին:

և

Եթէ ուրիշ փաստեր չլինէին՝ հէնց այս մէկն էլ, կարծում ենք, բաւական է մեզ համոզելու, որ սկզբից մինչ այսօր՝ ռուս կառավարութիւնը մեր ազգային եկեղեցական գործերին այնպիսի ընթացք է տուել միշտ, ինչպէս որ ինքն է ցանկացել:

Ռուսահայերս՝ յանձին մեր ներկայացուցիչների, մեր հոգևորական և աշխարհական պաագամաւորների՝ միշտ և հանապազ կաթուղիկոսացու ենք ընտրել այն անձին, որի վրայ նախօրօք կառավարութիւնը իւր մատը դրած է եղիլ: Մակարի և իւր նախորդների ընտրութեանը և հաստատման մէջ եղած միակ տարբերութիւնը այն է, որ նախորդներին ընտրելիս մենք կառավարութեան մատը չէինք տեսնում: Մակաւարութիւ տեսնողներն էլ՝ չափսնել էին ձեռքնում և լուում, լուութիւնը խոհեմութիւն համարելով:

Մինչդեռ Մակարի ընտրութեան ժամանակ՝ կառավարութեան մատը մենք տեսանք: Եւ չլուցինք, ալ բողոքեցինք: Թէպէտ և, վերջ ի

վերջոյ, մեր բողոքն էլ դարձեալ լռութեամբ վերջացաւ:

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել: — Մեծ ան-
մտութիւն է, խթանի դէմ արացելն:

ԱՍ.

Ռուսահայերի վարմունքը՝ այնքան դարմա-
նալի չէ: Առաւել դարմանալին այն է, որ այսպիսի
հանգամանքներում ճիշտ մեր օրին են լինում
տաճկահայ եղբայրներն հո:

Եւ այս նշ միայն այն ժամանակ, երբ Մայր
Աթոռը ուսուց տիրապետութեան տակն էր գլա-
նում, այլ աւելի առաջ էջմիածինը պարսից
իշխանութեան տակ եղած ժամանակ հո:

Այո, տախտին այն ժամանակներէջը սկսած՝
ուսուց Թամար զեսպաններն Կ. Պօլսում՝ փո-
փոխակի երբեմն Դաւթին, երբեմն Դանիէլին
էին ընտրել տալիս էջմիածնի կաթողիկոս:

Եւ ողորմելի հայ ժողովուրդը, թէ Տաճկա-
ստանում և թէ Ռուսաստանում, գէթ մի անգամ
գլխի չընկաւ, որ իրան միմեանց գէմ հանողը,
իրան միմեանց գլուխ թակել աւագը՝ իսկապէս
ոչ մեր Դանիէլներն են և ոչ մեր Դաւթիները,
այլ դիւանապետութեան ճարտիկ ձեռքը:

Եւ հէնց այդ ճարտիկ ձեռքն է, որ մինչև
օրս էլ, այո, մինչև այսօր էլ, պարտցում է մեզ
մեր ամեն կարգի և քաղաքի գործիչներով: —
Հեռագհատէ մենք այդ ցոյց կը տանք մեր ընթ-
երցողներին:

ԼԲ.

Որքան էլ որ ուս և տաճիկ դիւանապե-
տութիւնը՝ ձեռք ձեռքի տաւած՝ որոշել էին հայու-
թիւնը ջնջել՝ նախապէս տաճկահայերիցը սկսելով,
և դրա համար Կովկասեան արիւնկալի մահմեդա-
կաններին, չէրքէզներին, խումբ խումբ Փոքր
Ասիա էին Փոխադրել, այնտեղի հայերին ամեն
կողմից քայքայելու նպատակաւ, որքան էլ որ
ուս և տաճիկ իշխանութիւնները՝ միմեանց հետ
խօսք էին կապել՝ որ Բերլինի գաշնագրութեան
61-րդ յօդուածի առթիւ՝ թոյլ չտան եւրոպացի-
ներին միջամտութիւնը, բայց և այնպէս կարող
էր պատահել, որ քաղաքական հանգամանքներն
այնպէս տարւէին, որ, զուցէ, մի այսպիսի
միջամտութիւն անդի ունենար, զուցէ, օրինակի
համար, Անգլիան կամենար ու կարողանար — նոյն
իսկ Սուլթանի գաղանի համաձայնութեամբ, —
Նուբար Փաշային ընդհանուր նահանգապետ, կամ
զուցէ իշխան կարգել Փոքր Ասիայի հայաբնակ
Վիլայէթների վրայ, — այն ժամանակ:

Այն ժամանակ Սուլթանը ուրից իւր թակար-
դին մէջ ձգած կը լինէր ուս քաղաքագէտներին:
Եւ իւր հպատակ հայերին՝ քաղաքական ազա-
տութիւն տալով Արդիւլ Համիդը՝ բնակիւնաբար
ցորի հպատակ հայերին մզած կը լինէր դէպ ի
շարժում, գէպ ի պահանջ ու խլրտիւն Կովկասի
սահմաններում:

Եւ ով գիտէ, թէ այդ խլրտիւններն ուր և
ինչով կը վերջանային:

Այսպիսի հարցեր ու խոհեր ինքնիրան տալիս
և առնում էր ուսու դիւանագիտութիւնը. իրա-
ւունք էլ ունէր, „у страха глаза велики“.

ԿԳ.

Թարմ և կենդանի փորձերը դեռ աչքի
առաջ էին: Նրանք ցոյց էին տալիս, որ ուսու
դիւանագէտների ձեռքով և իրանց համար եփած
պատրաստած փլաւի վրայ ի վերջոյ ուրիշներն
են վրայ թափւում և անուշ անում:—Այսպէս,
օրինակ, Լորիս-Մելիքովի ջանքերով տաճկահա-
յերը, յանուն կրօնի, եկեղեցիների միացման,
Ռուսաստանի գիրկը պիտի նետւէին:

Բայց նրանք ոչ միայն գիրկ չնետեցան,
այլ նաև «Ազգային սահմանադրութիւն» ստացան
'ի շար օրինակ և ի դայթակղութիւն ուսասնա-
յերին:

Դարձեալ՝ մեծ իշխան Կոստանդինը Ս.
Ստեֆանոյի դաշնագրի մէջ 16-րդ յօդւածը
մտցրեց, բայց գլխաւորապէս հէնց այդ յօդւածի
պատճառաւ՝ Անգլիան նախ և առաջ՝ Կիպրոսը
կորցեց և երկրորդ՝ Բերլինում Ս. Ստեֆանոյի
յօդւածի նպատակը յօդա ցնդեցրեց:

Ո՛վ գիտէ, կարող է պատահել, որ նոյն
խորամանկ Ալբիօնը յաջողի մի նոր թալակ ևս
սարքել Ռուսաստանի համար: Կարող է պատա-
հել, որ մինչև իսկ-Օրիների, Արդութեանների,
Աշտարակեցիների երազները հրապարակ հան-
ւին: «Чѣмъ чортъ не шутить»:

Արդ այս ամենայն հաւանականութիւննե-

րին և երևակայութիւններին, մի անգամ ընդ
միշտ, վերջ տալու համար՝ ուսու դիւանագիտու-
թիւնը հաստատապէս որոշեց ուսասնայերին ձե-
ռաց ձուլել ուսմաների հետ:

Իսկ ձուլման գաղափարի իրագործման հա-
մար՝ ուսու քաղաքական խիղարները՝ մինչև ան-
ցեալ 1905 թւականի հոկտեմբերի 17-ին, ուրիշ
ոչ մի եղանակ և միջոց չէին ձանաչում, եթէ
ոչ միմիայն կրօնը, եկեղեցին:

Փոյթ չէ, եթէ հայ և ուսու եկեղեցիների
միացման փորձը մի անգամ գլուխ չեկաւ: Այդ
ձեռնարկութիւնը այն ժամանակ շատ մեծ ծա-
ւալով էր սկսուած, օտարահապտակ հայերն էին
գլխաւորապէս ի նկատի առնւած. այն ժամա-
նակ այդ խնդիրը դրած էր՝ յառաջ գնալու յար-
ձակւելու համար, այժմ յետ քաշւելու, պաշտ-
պանւելու համար է և գլխաւորապէս այժմ մենք
գործ ունենք մեր հպատակների հետ, որոնց
հետ և սուս ու փուս, տանս տանու կերպով
մեր գործը կը վերջացնենք:

Այսպիսի «խորհուրդ էր խորհում» ուսու
դիւանագիտութիւնը, երբ Մակար արքեպիսկո-
պոսին կաթողիկոսացու էր ընտրել տալիս և
հաստատում:

ԿԴ.

Մակար եպիսկոպոսի «անյուսալիութեան»
մասին՝ կառավարութիւնը երեք փաստ ունէր
ձեռին:

Առաջինը այն էր, որ երբ նա ներսէս կա-

Թուղիկոս Աշտարակեցու դիակը տանելու համար՝ ս. Էջմիածնից Թիֆլիզ էր եկել՝ հակառակ փոխարքայ Բարեատինսկու հրամանին՝ նրա կողմից նշանակուած պաշտօնէին չյանձնեց հանգուցեալ կաթողիկոսի ինչ-ինչ նամակներն ու կոնդակները սեպարութիւններն, այլ կնքելով՝ հետը Էջմիածին տարաւ:

Երկրորդն այն էր, որ Լորիս-Մելիքովի կազմած՝ եկեղեցիների միացման ծրագրին Մակար եպիսկոպոսը ոչ միայն չստորագրեց, այլ որպէս ուխտաւոր Կ.Պօլսից յանկարծ երուսաղէմ մեկնեցաւ և այսպէս զլիաւոր առիթ եղաւ տաք-տաք ծեծւած երկաթի սառչելուն:

Վերջապէս երրորդ փաստը այն էր, որ ի պատիւ կաթողիկոսին (Մաթթէոսին) տրւած պաշտօնական ճաշի ժամանակ, — կարծեմ Պօղոս-բէյ Դատեան հայազգի մինիստրի տանը, — Մակարը ուսն կառավարութիւնից ստացած մի ինչ որ շքանշանը կախած չէր: — Այս, այս էլ «անյուսալիութեան» նշան էր այն երանկի ժամանակներումը:

և ե

Բայց այս ամեն «անյուսալիութիւնները» այն ժամանակներն էին տեղի ունեցել, երբ Մակարը մի երիտասարդ վարդապետ էր և, որպէս խելքը գլխին պարտաճանաչ երիտասարդ, բնականաբար, իրան չէր թոյլ տալ, որպէս Էջմիածնի միաբանութեան ներկայացուցիչ, ինքնագլուխ հանդուցեալ կաթողիկոսի թղթերն

կառավարչական պաշտօնէին յանձնել, այն էլ մասնաւոր, այլ ոչ պաշտօնական կերպով, թագնաւար: Չէր կարող նմանապէս ինքնագլուխ ստորագրել անպիսի լուրջ բովանդակութեան մի թղթի, որպիսին եկեղեցիների միացման թուղթն էր,

Այս մի կողմից:

Միւս կողմից՝ գործերում եղած և նոր ի նորոյ ժողոված պաշտօնական տեղեկութիւնները, զրեթէ միաբերան, վկայում էին, որ Մակար եպիսկոպոսը բնահանրապէս շատ կարգապահ և օրինապահ անձն է, լուրջ և ծանրաբարոյ: Ճշմարիտ է, նա ուստառէր չէ, բայց Մաթթէոսի և Գէորգի նման ուստատեալ էլ չէ: Եւ երբեք չէր կարելի սպասել, որ Մակար եպիսկոպոսը թոյլ տար իրան արճամարեկ պետական օրէնքները, ի մասնաւորի պօլօթենիան, ինչպէս որ այդ անում էին յիշեալ երկու կաթողիկոսները:

Վերջապէս Մակարի ամենազլխաւոր արժանիքն այն է, որ նա քաղաքական ձգտումներ չէ տածում իւր մէջ և չունի, հետեաբար երիտասարդութեան մէջ երեացող քաղաքական ձգտումներն ու ցանկութիւններն՝ նրանում խրախոյս և թարգման չեն կարող գտնել:

Վերջ ամենայնի՝ Ռուսաստանի բոլոր հայ եպիսկոպոսների թւում առ այժմ չկայ մին ուրիշը, որին կարելի լինէր նախապատուութիւն տալ,

Ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչները՝ Մակարի «անյուսալիութեան» մասին եղած՝ վերոյիշեալ փաստերը կարգալուց յետոյ, իրանց կողմից այսպիսի խորհրդածութիւններ էին անում յօգուտ Մակարի թեկնածութեան: Եւ մեծայայտ էին, որ օրինապահութեան, կարգապահութեան նախանձախնդիր և քաղաքական ձգտումներից խուսափող մի այսպիսի հոգեւորականի կաթուղիկոսանալուց՝ կառավարութիւնը անշուշտ իւր նպատակին շուտ կը հասնի:

Միայն թէ բանը նրանումն էր, որ Մակարը ժողովրդականութիւն չունէր: Մինչև անգամ նրա անունը՝ ընտրութիւնների նախընթաց օրերում՝ չարաչար կոտրեցաւ: Եւ կոտորողը ինքը, հայ մամուլն էր:

Այն ժամանակեայ լրագիրներից միայն «Մեղու Հայաստանին» էր, որ ջատագով էր Մակարին: Մնացածները՝ «Մշակ»-ը և «Արձագանքը» անխնայաբար հարուածելով Մակարին՝ Վարժապետեանի և Խրիմեանի թեկնածութիւնները յառաջ էին մղում ամենայն ուժգնութեամբ:

«Նոր-Դարը» նոյնպէս չէր ուզում Մակարին կաթուղիկոս տեսնել, այլ Գարեգին եպիսկոպոս Մուրադեանցին: Բայց «Նոր-Դարը» Մակարի վերաբերութեամբ գոնէ այն կրքոտ զերքը չբռնեց, ինչ որ «Մշակն» ու «Արձագանքը» *):

*) «Արձագանքը», մի օր մինչև անգամ հրատարակեց ի լուր հայութեան (հնախօս Աղէքսանդր Երի-

Իսկ «Մեղուի» կարծիքը, նրա բոլոր առածը այս էր՝ թէ մենք պէտք է համակերպուենք կառավարութեան պահանջին, ինչպէս որ մեր հայրերն ու աւագ եղբայրներն համակերպում էին Մատթէոսի և Գէորգի ընտրութիւնների ժամանակ: Եւ թէ՛ ինչպէս որ տաճկահայ եպիսկոպոսներից ընտրուած կաթուղիկոսներից՝ հայ ազգը փաստ չտեսաւ, նա նոյնպէս փաստ չի տեսնի, եթէ որ ընտրելի կաթուղիկոսը այժմ էլ, ըստ ցանկութեան միեւնոյն կառավարութեան, ուստի հայ եպիսկոպոսներից լինի: Առաւել լաւ՝ եթէ Մակար եպիսկոպոսը լինի (որի անունը, սակայն, երբէք չէ յիշել «Մեղուն»), որի անբասիր և ջերմ սիրոյն ու հաւատարմութեան մասին առեկեղեցին Սիմէօնեանցը ոչ մի կասկած կամ երկիւղ չունի:

ցեանի մի յօդածով) թէ Մակարը, մի ժամանակ, Ներսէս կաթուղիկոսին մատնել է կառավարութեան առաջ: Եւ թէ՛ այդ «մատնութեան թղթին» ստորագրել է նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիր Պետրոս Սիմեոնեանցը:

Այս տողերի հեղինակը այդ ժամանակ «Մեղուի» աշխատակիցն էր թէպէտ, բայց կաթուղիկոսութեան մասին՝ խմբագրի կարծիքը չէր բաժանում և միեւնոյն «Մեղուի» մէջ գրում էր, որ ինքը այն կարծիքին է, որ այս հարցում «Մեղուն» սխալւում է:

Երիցեանի յօդածը «Արձագանքի» մէջ կարդալով՝ ես այն եզրակացութեան եկայ մի րոպէ, որ «Մեղուն» ոչ թէ սխալւում է, այլ պիտակցաբար մեղանշում է: Անապարհելի խմբագրատուն Սիմէօնեանցից

Մի և նոյն միտքը յայտնում էր նաև ներսէս պատրիարքը Կ.Պօլսից՝ պնդելով, որ միմիայն Մակարը կարող է իւր ընտրութեամբ փրկել էջմիածինը մօտալուս վասնգից, որ կախուած էր նրա զլխին այն ժամանակ:

և 2

Ասացինք, որ «Մշակ», «Արձագանք» և «Նոր-Դար» Մակարի կաթողիկոսանալուն հակառակ էին: Նրանց կարծիքը, նրանց ամենքի, — մանաւանդ առաջին երկուքի, — ասածների միտքն էլ այս էր թէ՛ ուսանայ որ և է եպիսկոպոս, Դոյն իսկ Մակարը, իբրև Ռուսաստանում մեծացած մտրդ, իւր նեղ միակողմանի հասկացողութեամբ, իւր հայեացքով շատ յետ է մնացել ժամանակակից պահանջներից: Թէ՛ նա, զի-

բացատրութիւն պահանջելու «մատնութեան» թղթի տակ եղած իւր ստորագրութեան մասին»:

Սիմէօնեանցը շարունակ ծիծաղում էր հնախօս երիցեանի վրայ, աւելացնելով, որ ինքը ոչինչ չգիտէ յիշեալ «մատնութեան թղթի» մասին, որ նա այն ժամանակ դեռ ուսանող էր և Մակարին չէր էլ ճանաչում: Թէ՛ եթէ մինչև անգամ Մակարը մի այգեպիսի թուղթ գրած էլ լինի, — յամենայն դեպս՝ այդ թղթի տակ իրան, Պետրոս Սիմէօնեանցի, ստորագրութիւնը երբէք չէ կարող լինել, — թէ՛ հէնց այս իսկ պատճառաւ նա համոզուած է, որ «մատնութեան թուղթ» կոչուածը կամ գլխովին ստուերն է կամ ապօգրիֆ կեղծ:

Այս իմաստով էլ Սիմէօնեանցը մի երկու տողով պատասխան գրեց «Արձագանգի» յօդուածի առթիւ:

տակցօրէն կամ անգիտակցօրէն, դործիք կամ խաղալիք կը լինի բիւրոկրատիկ կառավարութեան ձեռին:

Մասնաւորապէս «հայկական հարցին» ընթացք, ցանկալի ուղղութիւն տալու համար, «Մշակն» — «Արձագանգը» անհրաժեշտ էին համարում, որ ամենայն հայոց կաթողիկոսը անշուշտ նա լինի, ով այդ հարցը զարթեցրել և նրա համար այս ու այն ջանքն է դրել, — այն է՝ փարժապետեանը կամ խրիմեանը:

Առաւելապէս առաջինը:

Կարճ խօսելով՝ այն ժամանակուայ ուսանայ թերթերի մեծամասնութիւնը աշխատում էր կառավարութեան ցանկութիւնը, նրա նպատակը ի դերև հանել բացարձակ բողոքելով, իսկ «Մեղուն» առանց բողոքելու՝ աշխատում էր կառավարութեան ցանկութեանը համակերպելի՝ համոզուած լինելով, որ այդ ճա-

Բայց ես դրանով չբաւականացայ: Եւ ինքս ինձ չարունակ կասկածում էի Մակար եպիսկոպոսի անցեալի վրայ. — Երկու ամիս այս և այն կողմ ընդհուլուց ու քրքրելուց յետոյ՝ վերջապէս հազիւ ես գտայ «մատնութեան թղթի» պատճէնը: — Դա Սինօդի մի պաշտօնական թուղթն է նախարարին գրած, որով, յիրաւի, գանգատում են՝ թէ կաթողիկոսը ինքնագլուխ վարում է եկեղեցական գործերն և սինօդականների ու միաբանութեան հետ չէ խորհրդակցում: Սինօդի անդամները, տեղապահ և միւս եպիսկոպոսներ ստորագրել են: Իսկ ամենից յետոյ՝ Մակար վարդապետ:

նապարհով աւելի շուտ կարելի է նրա ցանկութիւնը նոյնպէս ի դերն հանել:

Անտարակոյս երկու կողմի թերթերի նպատակն է՝ բարի էր: Երկու կողմն էլ ազգի, եկեղեցւոյ բարիքն էին ուզում, նրա համար աշխատում, տքնում: Վիճաբանութիւնը, տաք բանակութիւնը լինում էր միմիայն այդ նպատակը իրագործելու եղանակի և անձի շուրջը:

Եւ որովհետեւ վիճաբանութիւններն, բանակութիւններն լինում էին յախուռն, անվայելուչ կերպով, կրքով, ցասկոտութեամբ, ուստի և նրանից ամենից լաւ կառավարութիւնն էր օգտւում:

Որքան որ կառավարութեան թեկնածուն անւանարկւած, վարկաբեկ եղած լինէր հայ ժողովրդեան աչքում, որքան որ նա ժողովրդականութիւնից զուրկ լինէր, որքան որ ժողովուրդը նրա վրայ արհամարհական և թշնամական աչքով նայէր, — կառավարութեան համար տւելի լաւ: Նա նրան, իւր թեկնածուին՝ — նոյն-

իսկ տանադպիրը, որ ստորագրել է, ո՞հն Յովհաննէս Սիմէօնեանց, այլ ոչ Պետրոս Սիմէօնեանց:

Ահա այս էր Երեցեանի գտած «մատնութեան թուղթը»:

Այժմ հարց. այս թուղթը «մատնութեան» թուղթ է արդեօք, մատնիչը միմիայն հրիտաօտար Մակար վարդապետն է եղել, թէ նրանից մեծագոյն խելահաս փորձառու արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ և աւագագոյն վարդապետներ:

Քան աւելի կը սեղմէր իւր պինդ ձեռքերի մէջ: Ճիշտ այս դրութեան մէջն էր գտնւում Մակար արքեպիսկոպոսը, երբ կաթողիկոսական աթոռի վրայ բարձրացաւ:

Անշուշտ նա իւր այս աննախանձելի դրութիւնը ըմբռնում և գիտակցում էր:

Գոնէ այս տողերի գրողը ալդ համոզմանը եկաւ, լսելով Վանաց աւագ եկեղեցւում Մակար կաթողիկոսի անդրանիկ քարոզը, որի մէջ նա ամենայն պարզութեամբ յայտնեց, որ նա իւր եկեղեցուն դաւաճանած կը լինէր, եթէ մերժէր. թէ՛ նա այժ Պօղոս առաքեալի նման գնում է Երուսաղէմ (Էջմիածին) և չգիտէ, թէ այնտեղ ինչ բաներ պատահելու են իրան հետ: Բայց յոյս դրած Աստուծոյ այն խոստման վրայ թէ՛ զօրութիւն իմ ի տկարութեան կայ», լի յոյսով և հաւատով մեկնում է: — Եւ մեկնեց:

ԿԷ:

Մենք տեսանք, որ Էջմիածնի միաբանական ժողովը՝ Բաբամեան Մկրտիչ եպիսկոպոսի նախագահութեամբ յանձն չառաւ կառավարութեան յանձնել մեր եկեղեցական ծխական դպրոցներն:

Ուստի և Կովկասեան կառավարչապետը Դոնդուկով-Կարսակով՝ յիշեալ դպրոցների փական հարցը՝ պետական խորհրդի վճռահատութեան ներկայացրեց:

Վերջինս և մասնաւորապէս նրա նախագահ

մեծ իշխան և նախկին փոխարքայ Միխայիլ Նիկոլաևիչը և անդամ Լորիս-Մելիքովը՝ կառավարչապետի գեղուցումը, իբրև անհիմն և ապօրինի, մերժեց՝ յիշեցնելով կառավարչապետին, որ եթէ, յիրաւի հայոց զպրօցներ ռսուցիչների մէջ յեղափոխական, հակապետական անձինք կան, կառավարչապետը իրաւունք և ձեռնհասութիւն ունի միշտ աղախիներին պատժելու, զպրօցներից հեռացնելու, այլ ոչ թէ անհասանելի պատճառաւ՝ հարիւրաւոր կրթական հիմնարկութիւններն փակելու ի մեծ փրօս երկրի քաղաքակրթական գործին:

Մակայն պետական խորհրդից իրան արբւած այս ապտակը՝ Դոնդուկով-Կորսակովի վրայ ոչ մի ազդեցցութիւն չգործեց: Եւ Պետական խորհրդում կրած պարտութիւնը՝ նա ձեռաց փոխանակեց նախարարների կոմիտեում տարած յաղթութեամբ, — զպրօցներն փակելու որոշմամբ: Բայց զպրօցների փակման վճիռ տեղներն թէպէտ և Կովկասեան կառավարչապետի խաբըր չկտրեցին, այնուամենայնիւ շատ լուս զգում էին իրանց վարմունքի ամօթալիութիւնը: Մանաւանդ երբ եւրոպական մամուլը ևս շեշտեց ոռւս այս բարբարոս վարմունքը:

Այս պատճառաւ՝ կառավարութիւնը առիթի էր սպասում նորից հայ զպրօցները բանալ տալու: Եւ առիթը, որ զուցէ նախատեսնուած էլ էք, եկաւ հասաւ, այն է՝ Մակարի կաթուղիկոսանալը:

ԿԹ

Կաթուղիկոսի միջնորդութիւնը անմիջապէս յարգեցաւ. զպրօցները բացեցան, միայն՝ յայտնի սահմանափակումներով: Սակայն այդ սահմանափակումները արգելք չեղան, որ Մակար և իւր շրջապատող ինտելիգենտ ուժերը մեր զպրօցական գործը՝ ղեռ մինչև այդ ժամանակ չտեսնուած կանոնի ու կարգի տակ ձգէին:—

Մակարի մի այլ խնդիրն ևս յարգեց կառավարութիւնը:— Դա հայ մամուլին վերաբերեալ խնդիրն էր:

Բանը նրանուսն է, որ Մակար կաթուղիկոսը շատ լուս տեսնում էր, որ հայ մամուլը մի տեսակ գործիք է դարձել կառավարութեան ձեռին: Թէպէտ մամուլի վերաբերեալ միատեսակ օրէնք կայ, բայց այդ օրէնքի գործադրութիւնը տարբեր կերպով է լինում ի շնորհս կառավարութեան միտումներին:

Այսպէս զրաքննիչը մի բառ, մի տառ անգամ, որ վերաբերում է ոռւս՝ նոյնիսկ յետին հոգեւոր պաշտօնէին, բաց չէ թողնում տպագրելու:

Մինչդեռ մի և նոյն զրաքննիչը անարգել բաց է թողնում, մինչև իսկ խրախուսում է այն ամեն ամբողջփոխ, սուտ-գորդ, միտումաւոր լուրեր, յօգուածներ, թղթակցութիւններ անխափր ամեն մի կարգի և աստիճանի հայ հոգեւոր պաշտօնէի վերաբերութեամբ:—

կաթուղիկոսը պահանջում էր, որ օրէնքը հաւասար աչքով նայէ ամեն հոգեւոր պաշտօնակաների վրայ: Եւ եթէ կառավարութիւնը ուսն հոգեւորականութեան կոչումն ու վարկը մասնակի նիւթ չէ շինել տալիս, նա թող նոյնը անի հայ հոգեւորականութեան նկատմամբ:

Պրաքննիչը հրահանգ ստացաւ առ ժամանակ մի քանի հայ մամուլի սանձը:

ԿԹՈՒ

Այս կրկնակի զիջողութիւնները, կամ պաշտօնական լեզուով խօսելով, շնորհները կառավարութիւնը ձրի չէր անում կաթուղիկոսին: Նա նրանից ակնկալութիւն ունէր:

Եւ, յիշաւի, շատ չանցած՝ յայտնի կարգադրութիւնները դուրս եկան հայ կրօնի աւանդմասին պետական դպրոցներում և հայերին ոսերէն երգեացնելու մասին՝ պետական հիմնարկութիւններում:

Այս կարգադրութիւնների առթիւ՝ կաթուղիկոսին տեղեկութիւն տալով՝ կառավարութիւնը նրանից, իբրեւ մի չինովիկից, պահանջում էր, որ նա իրան ստորագրեալ հոգեւոր դասը պարտաւորացնէ ճշտութեամբ ի կատար ածելու յիշեալ կարգադրութիւնները:

Մակարը, կառավարութեան համար միանգամայն անսպասելի կերպով, ոչ միայն ի կատար ածելու հրաման չարձակեց իրան ստորագրեալ հոգեւորականներին, այլ խստիւ պատուի-

րեց, որ ոչ ոք չհամարձակւի ի կատար ածել:

Մի և նոյն ժամանակ մի գրութիւնում բացատրեց նախարարին, թէ ինչու համար նա չէ կարող կառավարչական կարգադրութիւնը ընդունել և բողոքում է մի այդպիսի ոտնձգութեան դէմ հայ լեզուի և կրօնի վերաբերութեամբ:

Հ

Մի այլ թղթով կաթուղիկոսը խնդրում էր, որ պետական դպրոցների հայ կրօնուսոյցների ընտրութիւնում հայ հոգեւոր իշխանութիւնը որոշ իրաւունք ունենայ: Եւ դրա համար յանձն էր առնում նիւթական միջոցներ չունեցող դպրոցների կրօնուսոյցների ոտնձգելու տեղական եկեղեցիների հասոյթներով հոգալ:

Այս առաջարկութիւնը ևս չարգելեցաւ: Բացի դրանից կաթուղիկոսը կասկածի տակ ընկաւ:

Կառավարութիւնը բնաւ չէր կարծում, որ Մակարի նման «կարգապահ և օրինապահ» կաթուղիկոսն ևս՝ կառավարչական կարգադրութիւնների դէմ կըմբոստանայ: Ուստի և մտքումը դրեց պատժել նրան՝ ջախջախելով և խորտակելով նրա այն հմայքն ու իրաւասութիւնը, որ ունէր, իբրեւ կաթուղիկոս, գոնէ հոգեւոր դասի վրայ:

Մի գեղեցիկ օր յանկարծ հրաման դուրս եկաւ, որ հայ հոգեւորականներին, — երբ նրանցում այս և այն փաղափական (?) յանցանք նը-

կատուի, պատժելու է ինքը կառավարութիւնը՝ այն էլ ոչ թէ դատաստանական, այլ վարչական ճանապարհաւ:

Մակայն առնելով ի նկատի նրանց կոչումը աստիճանը, կառավարութիւնը այնքան բարի էր գտնուել, որ որոշել էր հայ յանցաւոր հոգևորականներին հեռու վայրեր չաքսորել, այլ հայկական վայրերը: Ուստի և կաթողիկոսից պահանջում էր, որ նա այժմեանից կառավարութեանը ցոյց տայ, թէ քի վանքերն են աքսորավայր լինելու:

Մակարը մի նոր և բուռն բողոք գրեց, ուր ի միջի այլոց, ասում էր. որ նա հակառակ չէ իւր հոգևորականների պատժելուն՝ երբ սրանք քաղաքական յանցանքների մէջ ընկնուին, բայց պահանջելով պահանջում է, որ այդպիսի հոգևորականները քննուին և դատուին ոչ թէ վարչական, այլ դատաստանական ճանապարհաւ:

Գրելով այս բողոքը Մակար կաթողիկոսը, միևնույն ժամանակ, շատ լաւ հասկանում էր, որ իւր բողոքին կառավարութիւնը նշանակութիւն չպիտի տայ, — ուստի որոշեց թոթափել իւր ոտքերից Ռուսաստանի փոշին: Կարգադրեց, որ Պարսկաստան անցնելու պատրաստութիւն տեսնեն վանքում իրան համար:

Միևնույն ժամանակ սինօդի պրօկուրօրին ի պաշտօնէ իրան մօտ կանչելով պաշտօնապէս յայտնեց նրան՝ զեկուցանել ներքին գործոց նախարարին, որ ինքը, իբրև կաթողիկոս, այլ

ևս անկարող լինելով տանելու կառավարութեան ստանձնութիւնները՝ հաստատապէս մտքումը դրած է թողնել Ռուսաստանը և անցնիլ Պարսկաստան, եթէ կառավարութիւնը իւր ստանձնութիւններին վերջ չի գնել:

ՀԱ.

Պրօկուրօրի հեռագրին՝ պատասխան եկաւ Պետերբուրգից, թէ երկու բարձրաստիճան անձինք Էջմիածին են մեկնում՝ կաթողիկոսի և կառավարչապետի մէջ ծագած թիւրիմացութիւնները (?) պարզելու:

Ինչպէս յայտնի է, բարձրաստիճան անձինքը եկան: Նրանք կաթողիկոսի հետ տեսակցելուց յետոյ այն եզրակացութեան եկան, որ Մակարը իւր իղձի և կոչման հետ կօմպրօմիսներ անող մարդիկներից չէ. որ կառավարութիւնը Մակարին կաթողիկոսացնելով ի դուր կարծել է, թէ նա կոյր գործիք կը լինի սոսացուման դործը ի կատար ածելու:

«Ես իմ ամբողջ կեանքում հաւատարիմ եղել եմ կայսրին և կը մնամ: Բայց ես ամբողջ կեանքում հաւատարիմ և աւանդապահ եմ եղել նաև իմ հայրենի եկեղեցուն. և այդպէս էլ կը մնամ ցվերջին շունչս: Ես միշտ աւետարանական այն ոգով եմ ընթացել թէ՛ «ուրբ զկայսերն՝ կայսեր և զԱստծոյն՝ Աստուծոյ»: — Վերագառնալիս՝ հաճեցէք յիշեցնել պ. նախարարին, որ երբ ես, իբրև տեղապահ, կայսեր

Թագադրութեան հանդէսը վերջանալուց յետոյ Պետերբուրգ հրաւիրուեցայ, չգնացի, մերժեցի ինձ եղած առաջարկը:

Իսկ եթէ կայսեր կողմից հաստատուելուց յետոյ էլ, չկրկնեցի մերժումս,—դրա պատճառը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ այն, որ յանցանք համարեցի Նորին Մեծութեան արգար գայրութիւն կամ արհամարհանքին հնթարկել մանկութիւնիցս ի վեր իմ պաշտած հայրենի եկեղեցին, նրա Մայր Աթոռը:—

ՀԲ

Կառավարութիւնը համոզուեցաւ, որ Մակարի կաթողիկոսացնելովն ևս սխալած է իւր հաշիւներում. թէ՛ այս կաթողիկոսի օրովն ես՝ իւր յոյսերը չպիտի արգարանան:

Ուստի և սպասում էր նրա մահուանը, որ պէսզի բարեմիտ խեղճ ու մոլոր Երեմիա եպիսկոպոսին կաթողիկոսացնելով՝ նրա առաջը դնէ յանթերի գործադրութիւն այն նոր Պօլոթեանի, որ ներքին գործոց նախարարութիւնում վաղուց ի վեր խմբագրուած տպագրուած էր:

Սակայն...բաղաճական հորիզոնում տեղի ունեցած ինչ ինչ դէպքերն, մտանաւորապէս Ստամբուլովի երեան գալն Բուզարիայում. նրա յայտնի ռուսատեցութեան ցոյցերն ու գործունեութիւններին, Արզիւլ-Համիդի կողմից նրան տրւած սիրալիր ընդունելութիւնը և այլն,—

այս ամենը զգալի յերաշրջում յառաջացրեց ռուս զիւսանադիաութեան հայեացքի և գործունէութեան եղանակի մէջ:

Հինաւուրց, փորձառու և Պօլսոյ նախկին զեապան Իգնատիէի խորհուրդն ու կարծիքն մի կողմից և Վանի հիւպատոս Կաթարականի զեկուցումները միւս կողմից, կառավարութեան ձեռին եղած ըստ հայ կրօնաւորներին կենսազրական տեղեկութիւններն երրորդ կողմից՝ յաղթանակը տարան: Որոշուեցաւ ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռի վրայ այս անգամ բազմացնել Մկրտիչ Եպիսկոպոս Խրիմեանին, այսպէս անւանեալ «Հայոց Հայրիկին»:

Եւ նա բազմեց՝ ռուսահայերի և նրանց պատգամաւորների ամենաբուռն ցոյցերի և նրանց պատգամաւորների ամենաբուռն ցոյցերի և ցնծութեան աղաղակների մէջ,—աղաղակներ, որոնք յար և նման էին սահմանադրութեան առթիւ՝ Պօլսոյ դալարագեղ ափերում լսւած «կէցցէ ազգն ու ռահմանադրութիւն» աղաղակներին:

Այդ աղաղակների միակերպութիւնից ձանձրանալուցն էր անշուշտ, որ Նորին Վեհափառութիւնը Երեանի Առաջնորդարանի շուրջը խմբւած ամբոխին ծանօթացնելով իւր մի այլ մոռացւած տիպոսի հետ բացակայէց. «Ժօ, քիչ մըն ալ կանչեցէք «կէցցէ Արծիւ Վասպուրական»:

Ընթերցողին հասկանալի պատճառաւ՝ մեր

գրիչը այստեղ կանգ է առնում*)։ Եւ մեն հարկադրւած ենք ընդհատել մեր մտորումները։

Բայց մենք չենք կարող փոքր ինչ էլ կանգ չառնել «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» էութեանը և գործունէութեանը վրայ, որպէսզի աւելի ծանօթ լինենք «աղգերնուս վիճակին»։

ՀԳ

Նախընթաց երեսներում մեն ասել ենք, որ Ս. Ստեփանոյի դաշնագրում 16-րդ յօդուածը մտցնելուց անմիջապէս յետոյ՝ կառավարութեան թելադրութեամբ և անպաշտօն աջակցութեամբ՝ Կովկասի հայերի մէջ Կօմիտեաներ կազմւեցան՝ զինւած խմբեր Տաճկաստան ուղարկելու նպատակաւ։

Այդ խմբերից նրանց, որոց տաճիկ սահմանապահները նկատում էին և բողոքի առիթ դառնում, կառավարութիւնը իրենց յետ էր դարձնում, թոյլ տալով, սակայն, որ նրանք ուրիշ կողմերից անց կենան։

Իսկ աննկատելի կերպով անցնող խմբերը՝ մահում էին «երկիրը» — Տաճկահայաստան և դրգուում ժողովրդին, առաւելապէս գիւղացուն, որոց համար Ռուսաստանից եկած այս անկոչ հիւրերը՝ մի նոր տեսակի ենիչերիների դեր էին կատարում՝ յաճախ։

Պատահում էր, որ տաճիկ ոստիկանութիւնը այստեղ կամ այնտեղ հանդիպում էր խմբերին և ընդհարւում։ Երկու կողմից էլ, ի հարկէ, զոհեր լինում էին։

*) Դրքոյկս առաջին անգամ տպւած է 1906-ին Խրիմեանի կենդանութեան ժամանակ։

Բայց, վերջ ի վերջոյ հայդուկները, ի հարկէ, տեղի տալիս, փախչում էին՝ անճարակ, անդէն հայ գիւղացուն տաճիկ վրիժառութեանը յանձնարարելով։

ՀԵ

Ամեն անգամ երբ Բարձրագոյն Դուռը ուսու կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրում էր իւր հպատակ հայերի այդ օրինակ գործողութիւնների վրայ, — կառավարութիւնը միշտ և հանապազ չքմեղ էր ձեռնում, — *знать не знаю, вѣдать не вѣдаю*։

Բանից դուրս էր գալիս, որ Կովկասեան իշխանութիւնը իբրեւ թէ միանգամայն տեղեկութիւն չունի ոչ միայն անդադար սահմանն անցնող հայ կամաւորների մասին, այլ և «Մշակի» գրգռչական, — պրավոկատորական յօդւածների և սուտ ու դորդ թղթակցութիւնների մասին, այլ և Բաֆֆու «Կայծերի» մասին — վիպասանութիւն կոչւած հեքիաթաբանութեան մասին, որոյ կօնսպէկար հեղինակին տւեց ժենեւալ Տէր-Աստուածատրեանի տանը՝ Գրիգոր Արծրունուց և մի քանի հայ ազգի սպաններից և աստիճանաւորներից բաղկացած՝ քաղաքական գործիչների խմբակը։

Կառավարութիւնը որպէս թէ տեղեկութիւն չունէր նմանապէս և «Ազատութեան Աւետարներ» լրագրի գոյութեան մասին, որ Մոսկւայի հայ ուսանողներն էին հրատարակում իբրեւ թէ կառավարութիւնից թաղուն։

Ազնիւ, սակայն անփորձ, խեղճ ուսանողներ, նրանք չէին իմանում, որ ծածուկ լրագրի շրիֆտները ամբողջապէս մատակարարում էր,— ինչ էք կարծում՝ ո՞վ,— Մոսկւայի նահանգի ժանդարմական կառավարութիւնը, որ, միեւնոյն ժամանակ, ուսանողներից թագուն՝ հետևում և հսկում էր թերթին։ Իսկ թերթի խմբագիր Դաւիթ Ներսիսեանը (վաղձ.) ամսական 200 ռ. ուսձիկ էր ստանում...

ՀԵ

Սակայն Բերլինի վեհաժողովից յետո՞յ՝ երբ ուռւ և տաճիկ զիւանազիտութիւնը միացաւ ընդդէմ հայութեան գործելու,— այն ժամանակ այլևս թագնւելու, ծպտելու հարկ չկար։ — Հարկ չկար նմանապէս գործունէութեան եղանակն ևս փոխելու։ Ոչ, գործունէութեան միեւնոյն եղանակաւ, բայց բոլորովին տարբեր նպատակաւ սկսաւ գործել այնուհետև ուռւ զիւանազիտութիւնը։

Յայտնի է, որ հպատակ ազգերին տրորելու, նրանց ճգմելու և ջնջելու ամենալաւ առիթ, նոյն իսկ օրինական հիմք, ծառայել են միշտ այդ ազգերի քաղաքական ձգտումները, նրանց արած քայլերը այդ ուղղութեամբ։

Այդպիսի ձգտում մեր մէջ կար։ Քաղաքական վերջին անցքերը, 1870 թւականի Ռուսաստանի շարժումները յօգուտ Սլաւոնների, Ս. Ստեֆանոյի 16 և Բերլինի 61 յօդաւածներն, կա-

ռավարութեան գաղտնի, իսկ հայ մամուլի և զրականութեան յայտնի թելադրութիւններն, բնականաբար, բաւականին պարարտ հող պատրաստել էր մեր մէջ։

Թէ Ռուսաստանի և թէ Տաճկաստանի հայ երիտասարդութիւնը արդէն ոգևորւած էր և պատրաստ պատերազմի դաշտը նետւելու։

Մեքենան լարւած պատրաստւած էր, հարկաւոր էր միայն զարկ տալ նրան, որ շարժի։

Եւ զարկ տւողը գտնւեցաւ յանձին... անգլիացի ոսմ Ծէտշերալտի։

ՀԶ

Այո մութ անձնաւորութիւնը, որ ինքնիրան անգլիական ազատամիտ թերթերից մէկի աշխատակիցն էր անւանում, Կովկասի ողջ հայաբնակ, փոքր ի շատէ յայտնի, վայրերն իւր ոտքի տակն առաւ։ Ամեն հայի տուն մտաւ, ամեն մի հայ գործչի հետ տեսնւեցաւ, շատերի հետ էլ մտերմացաւ։ Ամենքին և ամենուրեք խօսեց, յորդորեց, քաջալերեց, խրախուսեց անյապաղ ձեռնամուխ լինել Տաճկահայաստանի ազատութեան գործին։

Ծէտշերալտի այդ թունդ քարոզ ու յորդորների օրերումն էր, որ Պետերբուրգից Թիֆլիզ ժամանեց Սարգիս Կուկունեանցը՝ մայրաքաղաքում ծրագրւած կամաւորների խումբը կազմակերպելու։

Նա, Կուկունեանցը, երկու անգամ Թիֆ-

լիզում տեսակցութիւն ունեցաւ Յէտջերալտի հետ: Եւ երկու անգամին էլ նրա մօտ հանդիպեցաւ... Կովկասի կառավարչապետ Շերեմետեին, որ Յէտջերալտի հետ, երեւի, Տաճկաստանի ազատութեան մասին էին խորհում ու խորհրդածում:

Եւ որպէս ազնւամիտ հայ երիտասարդ՝ այդ տեսակցութիւնից չզայթակղի, Յէտջերալտը նրան — Կուկունեանցին, հարեան սենեակումն էր թաղցնում մինչև Շերեմետեի հեռանալը:

Չմոռանամ յիշել, որ հէնց այդ օրերում Թիֆլիզին իւր երրորդ թէ չորրորդ այցելութիւնը գործեց Կ. Պօլսոյ գեապանատան հինաւուրց ազնւոր՝ հաւազգի Չ. Կեանը, նոյն միասիայով, ինչով որ այցելել էր Յէտջերալտը:

Այսպէս թէ այնպէս Կուկունեանցի խումբը Թիֆլիզում ձեռաց կազմուեցաւ և կանոնաւոր ու փառաւոր կերպով զինւեցաւ:

Խումբը բաղկացած էր 100 հոգուց, ամենքն էլ երիտասարդ մարդիկ, ամենքն էլ իրանց տաճկահայ եղբայրների սիրովն ու վիճակովը տողորուած ու սգևորուած:

Նոյն այդ Թիֆլիզ քաղաքն էր, սիրելի ընթերցող, որ ճիշտ 80 տարի առաջ ևս՝ մի այդպիսի, բայց աւելի մեծ, խումբ կազմեց և յանձնեց Աշտարակեցի Ներսէս եպիսկոպոսին, որ գնայ պարսից ձեռքից Արարատեան դաշտը ազատէ:

է:

1890 թւականի աշնանային մի զիշերում Կուկունեանցը իւր խմբով սահման անցաւ և մտնելով Ալաշկերտ՝ մի յանկարծական յարձակում գործեց մի քրթական զիւղի վրայ:

Ճիշտ է մեր քաջերը իրանց այդ յարձակումով՝ մի քանի քրդերի սպանեցին. բայց երբ հետեւեալ օրը նկատեցին 2000 զինեալ քրդերի ձիարշաւը դէպ իրանց կողմը՝ ստիպուած եղան յետ դաւնալ, յետ փախչել դէպի ի ռուսական սահմանը, որի ճանապարհը զժբաղտաբար կորցրել էին:

Ուր ուրեմն դտան ճանապարհը: Սակայն հէնց որ սահմանագլխին մօտեցան, ուսու կողակների մի խումբ դիմաւորեց նրանց իւր հրացանների համազարկերով:

Կուկունեանցը հեռուից, այլ և այլ նշաններով, իզուր էր ճիգ թափում կողակներին և նրանց սպային հասկացնել իւր խմբի ով լինեն:

Նրանք, — կողակները, այդ բանը շատ լաւ իմանում էին և... կրակում էին Ղարսի նահանգապետի հրամանաւ, որ Պետերբուրգից առանձին հրահանգ էր ստացել յանկարծակի և ուղղակի:

Էլի լաւ էր, որ խմբի անդամներից շատերը քերծերում, փոսերում, լերան մացառուտներում թաղչելով ու պահուտելով մի կերպ իրանց գլուխը պրծացրին, ազատեցին:

Մնացեալ փոքր մասը, — բացի մի քանի

սպանւածներինց, — իրանց խմբապետի, — Կուկու-
նեանցի հետ միասին՝ անձնատուր եղան։ Եւ,
ինչպէս յայտնի է, Թիֆլիզի դատաստանական
պալատի վճռահատութեամբ՝ արքայութեան Սա-
խալին։

Այսպէս ահա վերջացաւ այս կօմեդիան՝ թէ
նիւթական և թէ անձնական կեանքի, համեմա-
տաբար, շատ չնչին գոհաբերութեամբ։

Այսուհետեւ սկսեալ է տրագեդիան, ողբեր-
գութիւնը՝ իւր մեծամեծ և անուշիկ գոհաբերու-
թեամբ։

ՀԳ.

1890 — 1903 թւականները հայ տարեգրու-
թեան մէջ անջնջելի պիտի մնան այն մռայլ,
բարբարոսական և եղերերգական դէպքերով, ո-
րոնք ծրագրւած էին՝ հայ ժողովուրդը ևս առ-
տիճանաբար ջնջելու համար, ինչպէս որ ջնջւած
էին նրա ազգային հիմնարկութիւնները։

Ժողովրդի ջնջմանը ձեռնարկեցաւ երկու
ճանապարհով, — մինը այստեղ, Ռուսաստանում,
միւսը՝ այնտեղ Տաճկաստանում։

ՀԻ.

Մինչև ռուս-ճապոնական պատերազմի վեր-
ջանալն և ռուսական յեղափոխութեան երևան
գալն՝ ընդունւած էր Ռուսաստանը համարել
եւրոպական փոքր ի շատէ քաղաքակիրթ պե-
տութիւն։

Եւ իբր այդպիսի, բնական է, որ կառավա-

րութիւնը չէր կարող իւր սահմաններում կազ-
մակերպել կամ թոյլատրել այն կոտորածն ու
աւերածներն Կովկասում մասնաւորապէս և բուն
Ռուսիայում ընդհանրապէս, որոց ահանաւոր է
լինում աշխարհը 1905 թւականիցը սկսեալ։

Այս պատճառաւ ռուսահայերի ջնջումը սը-
րով ու կրակով չսկսեցաւ, այլ, այսպէս ան-
ւանեալ՝ Գօլիցինեան ռեժիմով։

Ձ

Այդ ռեժիմի հետևանքը մեզ համար՝ ար-
դէն ամեն մի հայ մարդ անգիր է իմանում։

Ուստի ես միմիայն այդ հետևանքի չոր ու
ցամաք ցանկն եմ դնում այստեղ։

ա) Մեր բարեգործական ընկերութիւնները
փակեցան։

բ) Լրագրութիւնը մասամբ փակեցաւ և
մասամբ խտտագոյն ճնշման ենթարկեցաւ։

գ) Քաղաքացիական ծառայութեան ամեն
մի ասպարէզիցն էլ, անխտիր, հայերը վտարե-
ցան։ Իսկ զինուորական ասպարէզում զանաւո-
ններն էլ՝ մասամբ յետ մղեցին և մասամբ յա-
տուկ սահմանափակումների ենթարկեցան։

դ) Մայրենի լեզուով երգելը արգելեցաւ։

ե) Հայերէն գրքեր հրատարակելն չէր
թոյլատրւում։

զ) Ինքնուրոյն բեմական գրւածքներ բեմի
վրայ չէին թողնում խաղալու։

է) Եկեղեցական ծխական դպրոցները փակ-

ւեցան: Իսկ ձեռնարանի և դպրոցների փակման կամ գրաւման ծրագիրներ կազմեցան:

բ) Հոգ չունեցող հայ գիւղացիներին խոստացւում էր հոգ տալ միմիայն այն զէպքում, եթէ որ նրանք պրօվստլաւ եկեղեցու ծոցը մտնեն: Իսկ այդ եկեղեցւոյ միախօնեցական ընկերութեան ազենաներն հրահանգ ստացան՝ համարձակ քայլեր անելու հայորսութեան մէջ:

թ) Սակաւահոգ հայ գիւղացիներին արգելւեցաւ սահմանկից արքունի հողերից՝ այլ ևս օգտուելու:

ժ) Մի կողմից տիրահռչակ Վելիչկօն՝ մի կեղծ անւան տակ, իւր «Удавъ» կոչւած պասկիլ վէպն էր գրում ու ցրում, միւս կողմից պաշտօնական «Кавказъ» լրագիրը ամենամանրաբերիւղձ արշաւանք էր մղում հայերիս դէմ:

ժա) Կաթողիկոսի մի քանի իրաւունքները իւր ստորադրեալների վրայ՝ վերացւեցան: — Սինօդի կանցելարեան ամբողջովին պրօկուրօրի տեսչութեանը և իրաւասութեանը ենթարկւեցաւ: Եւ այդ առթիւ՝ ամեն կարգի, աստիճանի և հասակի ու սեռի հայեր բանդարկւեցան, արքսորւեցան, սպանւեցան, նահատակուեցան: Իշխան Գօլիցինը պարզ ասել էր, որ նա հայութիւնը Կովկասում պիտի ջնջէ և միմիայն մի հայ տղամարդու և մի կինարմատի խրտուիլակները պիտի թողնէ կովկասեան հնութեան թանգարանում ի տես և ի ցոյց ապագայ սերնդին:

— Թող կորչեն, գնան այդ օրերը, ինչպէս

և կորան էլ: — Որովհետեւ, ով գիտէ, «եթէ ոչ էին կարճեալ աւուրքն այնոքիք, ոչ ապրիւր ամենայն մարմին»: (Սւետարան):

ՁՍ.

Տաճկահայերի ջնջումը սկսուեցաւ տարբեր եղանակաւ, որ աւելի յատուկ էր ասիական բիրտ ու բռնի մի պետութեան: — Ռուսահայերին ձեռնարկեցին ջնջել ձուլմամբ, իսկ տաճկահայերին՝ ուղղակի սպանմամբ:

Վերոյիշեալ թւականներում, Տաճկաստանի մէջ կատարւած արիւնուշտ, եղերերգական տեսարանների մէջ՝ գլխաւոր դերակատարը «Դաշնակցութիւն» էր, որ մեր մէջ երևան եկած քաղաքական կուսակցութիւններիցը թէև ամենից ուշ ծնաւ, բայց ամենից շուտ աճեցաւ և զարգացաւ:

«Դաշնակցութեան» ի պաշտօնէ հրապարակ իջնելն՝ սերտ կապ և առնչութիւն ունի Խրիմեանի կաթողիկոսութեան հետ:

Ես արդէն ասել եմ, որ այդ կաթողիկոսութեան մասին խօսելու չեմ: — Հետեալքար «Դաշնակցութեան» ծագման և զարգացման մանրամասնութիւնների մէջ մտնելն ևս չեմ կարող:

Ընդհանուր կերպով այսքանս միայն կը նկատեմ, որ հայ նորագոյն պատմութեան արգանդում «Դաշնակցութիւնը» երկնեց Ս. Ստեֆանօյի դաշնադրութիւնից անմիջապէս յետոյ:

Նա ծնեցաւ, լոյս աշխարհ ընկաւ ժենեռալ Տէր-Աստուածատուրեանի և Գրիգոր Արծրունու կազմակերպած խմբերի գործունէութեան օրերին:

Ոտքի ելաւ, կանգնեցաւ Կուկունեանցի «արշաւանքի» օրերին, իսկ գործելու ասպարէզ նետուեցաւ ի պաշտօնէ՝ Խրիմեանի կաթուղի-կոսութեան օրերին:

Շատ հասկանալի է: որ մեր ամենաազդեցիկ քաղաքական կուսակցութեան, — «Դաշնակցութեան» թէ՛ երկունքի և թէ՛ զարգացման աստիճաններին քաջածանօթ և տեղեակ էր Կովկասեան իշխանութիւնը:

Եւ եթէ ոչ մայրական՝ գէթ տատմօրական գթութեամբ, եթէ ոչ հայրական՝ գէթ խնամակալական հոգատարութեամբ հետեւում և հսկում էր նրա վրայ:

Պարզ խօսենք:

Ձբ

Քրքրեցէք ամեն մի ժամանակի և ամեն մի ազգի պատմութիւնը և կը տեսնէք, որ ամեն մի տիրապետող տարր՝ ամեն մի ներքիլի և աններելի միջոցներով աշխատել է միշտ՝ իւր թոյլ հարեանին կամ հպատակ տարրին իւր օգտին ծառայեցնելու, իւր ուղածով նրան պարացնելու:

Նոյն իսկ այսօր, այս րոպէիս՝ երկրագնդիս ամենից աւելի զարգացած ու կրթւած և ամենից աւելի ազատամիտ ու արդարամիտ մեծ

հասարակապետութիւնը՝ յանձին իւր նախագահի, — Ռուզվելդի, — անգութ ու անարգ, եղբայրասպան կռի ասպարէզ է դարձրել Կուբա կղզին, որպէսզի նրան... իւր ճանկը ձգէ:

Կուբայի երկու յայտնի գործիչներ, երկուքն էլ անկաշառ ու հայրենասէր, աշխարհիս ամենահարուստ կղզիներից մէկի մէջ մի ահագին հրդեհ են առաջացրել և Միացեալ Նահանգների համար... շագանակ են խորովում:

Ուրիշ օրինակներ, կարծեմ, աւելորդ են:

Ձբ

Բնական է, որ Ռուսաստանն էլ, իբրեւ մի խոշոր ու տիրապետող ազգութիւն, չէր կարող այս պարագայում բացառութիւն կազմել:

Եւ ինչո՞ւ կապմէր: Ձէ՛ որ նա ինքն էլ, ուրիշների նման ուզում էր կրակից շագանակ հանել:

Եւ ահա նա էլ իրան համար՝ շագանակ խորովող գտաւ յանձին «Դաշնակցութեան», որ մինչև 1903 թւականի երկրորդ կիսամեակը՝ գործում էր, — ինչպէս ասած էր իւր կանոնադրութեան, կարծեմ, 2-րդ յօդուածում, — բացառապէս Տաճկահայաստանում:

«Դաշնակցութեան» այդ գործունէութիւնը միանգամայն համապատասխանում էր ոռւս քաղաքականութեան 1877 թուականում ունեցած ծրագրին, որ մինչև 1903 թւականը թէև ընդարձակւած ու կտտարելագործւած էր, բայց էութեամբ նոյնն էր:

Եթէ Տաճկահայաստան արշաւող դաշնակ-
կական զինւած խմբերը՝ կարողանային մի աշն-
պիսի գրութիւն ստեղծել, որ ուսւ բանակը
հիմք ու հնար սնենար աշնտեղ (Տաճկահայաս-
տան) մանել, — նա կը մանէր։ Եւ, ի հարկէ,
այլ ևս չէր դուր գալ, ինչպէս որ ցարդ Աւս-
տրիան դուրս չէս գալիս Պոսնիայից և Հերցեկո-
վինայից և ինչպէս որ Անգլիան դուրս չէ գա-
լիս Եգիպտոսից։

Սա ուս զիւանագիտութեան նախկին ծրա-
գիրն էր, որ իւր գոյութեամբը պարտական էր
արտաքին գործոց նախարար իշխան Գորչակո-
վին և Կ.-Պօլսոյ գետազան Իզնատեին։

Իսկ եթէ դաշնակցական խմբերը՝ յաջողե-
ին սոսկ կոտորած առաջ բերել Տաճկահայաս-
տանում, — դրանով նրանք իրագործած կը լի-
նէին ուս զիւլումադիայի վերջին ծրագիրը,
այն է՝ տաճկահայերի ջնջումը, Տաճկահայաս-
տանը հայերից գատարկել տալը, — մի ծրագիր,
որ իւր գոյութեամբ՝ պարտական է արտա-
քին գործոց նախարար Լաբանով-Ռոստովսկուն,
իսկ գործադրութեամբ՝ Կ.-Պօլսոյ գետազան Նել-
իզովին։

24

Բանից դուրս եկաւ, որ «Դաշնակցութեան»
գործունէութեամբ Լաբանով-Ռոստովսկու ծրա-
գիրն իրագործւեցաւ։

Եւ ահա, պարբերաբար, միմեանց ետևից

սկսուեցան Սասունի, Վասպուրականի, Բաղէշի,
Տրապիզոնի, Պօլսոյ և առհասարակ ամեն մի
փոքր ի շատէ հայաշատ քաղաքում ու գաւա-
ւառում այն կոտորած ու աւերածութիւններն,
որոնք իրանց խժդժութեամբ գերազանցեցին
Բարդուղիմեան գիշերներն էլ, Սիկիլիոյ երեկո-
ներն էլ և Ստոկհոլմի արեան բաղնիսներն էլ։

Եւ որպէսզի այդ մարդախօշօշ ոճիրներն
յառաջացնող դաշնակցական «հերոսների» կեան-
քըն Պօլսում չվտանգւի, — Նելիզովը՝ ինչպէս որ
որոշւած էր՝ այդ հերոսներին Օսմանեան բան-
կի վրայ ուղղելիս՝ շտապում էր՝ իւր օգնական
Թէ Թարգման Մաքսիմովի միջոցաւ՝ մի կողմից
նրանց շոգենաւ նստեցնել և Մարսելիա փոխա-
դրել և միւս կողմից՝ կարմիր Սուլթանին ալ-
նածաբար խորհուրդ էր տալիս Թէ՝ «Massacrez,
Majesté», — «կոտորեցէք, ձերդ մեծութիւն»։

Այս ձեով և այս եղանակով ուս զիւանա-
գիտութիւնը իւր վրէժը լուծեց Անգլիայի դի-
ւանագիտութիւնից։

1878-ին Լայպպը՝ Սուլթանի Թոյլաու-
թեամբ՝ հայ պատերազմիկներ ուղարկեց Բերլին
և 16-րդ յօդուածը 61-ի փոխարկել տուեց։

1896-ին Նելիզովը՝ նոյն Սուլթանի Թոյլ-
աութեամբ՝ դաշնակցական հերոսներին՝ Օս-
մանեան բանկի վրայ ուղարկեց և Պօլսում հայ
արեան բաղնիսներ սարքեց։

21

Ընթերցողի նեարդերը խնայելով՝ մենք
չենք նկարագրել բուն երկրի,—Տաճկահայաս-
տանի մէջ կատարւած ոճիր ու եղեռները:

Ձենք պատմել թէ՛ ինչպէս երկրի երեսից
խաղառ անհետացան Սանասորի 8 հայկական
գիւղերն, իսկ նրանց գոթախա բնակիչներն
«քարկոծեցան, սղոցեցան, կոշկոճեցան, սպան-
մամբ սրոյ մեռան, շրջեցան լեռնկամաշկօք և
մորթովք այծենեօք, կարօտեալք, նեղեալք,
չարչարեալք, զորս ոչ արժէ աշխարհս, յանա-
նապատի մոլորեալք, և լերինս, և յայրս, ի փա-
պարս երկրի» (Եփր. Ժա: 37—38):

Ձենք նկարագրել նմանապէս, թէ ինչպէս
արծիւներն իրանց երկրաբերձ բներում, դարե-
րով, և ապահով ու անվրդով ապրած 300,000
հայ շինականներն մասամբ թրի ու թնդանօթի
բերանն ընկան, մասամբ Մշոյ դաշտավայրում
ջերմեցին, տապեցան, տաճնապեցան և կենսա-
զրաւ եղան, մասամբ էլ մաղապուրծ Ռուսաս-
տան փախչելով ըստ առածին՝ «Մըից դուրս
եկան, մրաջուրն ընկան»:

Ձենք նկարագրել, թէ ինչպէս տաճիկ խու-
ժանի ձեռքով Պոլսոյ փողոցներն հայի արիւնով
սրսկելուցը, շաղախելուցը չբաւականանալով՝
մայրաքաղաքի պահակախումբը գիշեր ժամա-
նակ յանկարծակի յարձակւեց հայ բանւորների
և արհեստաւորների խիտ թաղերի վրայ և քնա-
թաթախ ժողովրդին մորթոտեց, զիւղները նա-

ւակները մէջ գետեղելով և վրան քարեր դար-
սելով կապում, ամրացնում էր և ծովափը տա-
նելով ծակում և անդունդն էր իջեցնում:

Իսկ երբ որ սրերը բթացան՝ այնուհետև
սկսեցին հայերին ողջ-ողջ բռնոտել, ձեռքերն
ու ոտքերը կապտաւել, բերանները խցել և վզնե-
րին քար կապելով ծովը շարտել:

Այո, այս ամենը չենք նկարագրել, այսքա-
նըս միայն կարճանագրենք ի տեղեկութիւն հայ
աղագայ սերնդին և պատմութեանը, որ երբ
անարգ զիւղանագիտութեան անարգ հաշիւներով
այս խոգժութիւնները կատարւում էին հայերի
գլխին, Թօփհանայում Նելիգովի Денецъ անու-
նով գետալանական նաւի վրայ՝ ծառայողներն
եարալաշ էին խաղում: Կովկասեան ադմինիս-
տրացիայի օրգանն էլ*) հայերի գլխին եկած այս
փորձանքներն՝ Աստուծոյ արդար պատիժն էր
համարում այդ մեղապարտ ազգի համար: Եր-
բորդ կողմից՝ մայրաքաղաքի ադմինիստրացիա-
յի օրգան՝ անարգների անարգագոյն «Новое
Время»-ն հայ նահատակներին և նրանց յիշա-
տակը ծաղրածութեան և ծանականքի նիւթ էր
էր շինել գրելով «Վոսփորի մէջ ձկները հայի
շատ զիւղներ ուտելուցը՝ սոստիկ չաղացան:

22

Բայց իմանում էք ինչ կայ, թող խօսքը
մեր մէջ մնայ—օտարները մեզ հետ այդպէս
վարւելու, կարծես, իրաւունք ունին, քանի որ
մենք ինքներս մեր ծիծաղաշարժ վարմունքնե-

*) «Кавказъ» օրագիրը:

րով, մեր երեխայական գործողութիւններով և մեր քաղաքական ծայրայեղ տհասութեամբ՝ առիթ և զէնք ենք առիւթ նրանց ձեռքը:

Հարիւրաւոր օրինակներիցը՝ վերցնենք մի-միայն մէկը, — թէկուզ դաշնակցական «հերոսների» գործած յարձակումը Օսմանեան բանկի վրայ:

Յարձակողները, ի հարկէ, գիտէին, — իսկ եթէ չգիտէին՝ պարտաւոր էին անշուշտ ստուգել, իմանալ, — որ Օսմանեան բանկը միջազգային հաստատութիւն է և միջազգային դրամներով է գործ կատարում:

Եթէ «Դաշնակցութեան» հերոսները յարձակւելով այդ հիմնարկութեան վրայ՝ ուզում էին բանկի տէրերի, — Եւրոպացիների, — ուշադրութիւնը Տաճկահայաստանի վրայ հրաւիրել, կամ նրանց սպառնալ, — յայն դէպս նրանք պարտաւոր էին անուշտ յօդս ցնդեցնել բանկը, ընչաքաղց և շահամուլ Եւրոպացիների գրպանին և անձին խփել փոքր ինչ՝ համաձայն ուղտական առածին թէ «*бей мужика не дубемъ, а рублемъ*».

Սակայն «Դաշնակցութեան» հսկաները այդ չարին, հապա: — Մաքսիմովին անսալով նրանք՝ յանկարծ մի-մի գաճաճ դարձան, զէնքերը վար դրին, վաճառքս յետ դարձան և... և... շոգեհաւ նստելով Եւրոպայ, Մարսիլիա փախան:

«Րօդրիգօ, մեկնիր ինձ զարմանալի Այս հանելուկը նախախնամութեան,

Հէր հազարաւոր հայերից իսկ այս
Հայրը աւեց ինձ, և հազարաւոր,
Հաւ զաւակներից, նրան էլ այս որդիս:
Բնութիւն իւր բոլոր տարածութեան մէջ
Չունի սրա նման հակադրութիւններ»:
(Շիլլեր. Դոն Կարլոս),

Շարունակենք:

Մի քանի տաք գլուխ երիտասարդներ, յիմարաբար ոչ միայն մի տհազին գաւազնութեան նկատմամբ կոյր գործիք և խաղալիք դարձան, այլ և իրանց կեանքը աւելի թանկ դնաճատեցին, քան հազարաւոր անմեղ հայերի կեանքը:

Եթէ որ «Դաշնակցական» հերոսները միջազգային բանկը յօդս ցնդեցնէին, հարկաւ, հայերի կոտորածը դարձեալ անխուսափելի կը լինէր: Բայց կարող էր պատահել, որ այդ ժամանակ Եւրոպական զեապանների նաւերը իրանց չէզոք դիրքից դուրս գալու ստիպւէին:

Եթէ այդ ևս չլինէր, — անշուշտ միջազգային քննութիւն կսկէր և ոճիւրի իսկական հեղինակները հրապարակ կուզային:

Մի խօսքով՝ եթէ հայերի համար դրանից ոչ մի օգուտ չգուրս դար, — աւելի ևս վնաս չէր դուրս գալ, քան ինչ որ եղաւ: *)

Դառնաճաք «Դաշնակցութեան» գործունէութեանը Կովկասում:

*) Երբ հայերի կոտորածը վերջացաւ՝ ուսաց կայսրը իր կողմից մի շքեղ ընծայ ուղարկեց Ապտիւլ Համիդին: Այդ ընծան՝ ներկայումս համապատշաճ շուքով անձամբ յանձնեց Օսմանեան վեհապետին:

ՁԷ

Մինչև 1903 թվականի կեսը, հայ և թուրք՝ քաղաքացիին էլ, գիւղացիին էլ, արհեստավորն ու բանուորն էլ, վաճառականն ու ծառայողն էլ, — ամենքը, անխափր ամենքը սիրով, եղբայրաբար ապրում էին կովկասում միմիանց կողքին:

Ժամանակ առ ժամանակ թրքաշատ այս ու այն գաւառում լոյս ընկած աւագակային թուրք խմբերը՝ հաւատարապէս ատելի էին ինչպէս հայ, նոյնպէս և թուրք ազգաբնակութեանը, վասն զի երկու ազգաբնակութիւններն ևս անխտիր ենթակայ էին նրանց յարձակումներին, նրանց կողոպտումներին:

ՁԸ

Թուրք և հայ հարեանութեան, դռկեցութեան ընտիր և աղնիւ օրինակը՝ նկատելի էր նամանաւանդ Բագու քաղաքում և նրա շրջակայ գիւղերում, ուր քաղաքի միջին դասակարգը մեծ քանակութեամբ, ամարանոց էր դուրս գալիս ամեն տարի:

Մաշտաղա, Բզովա, Շիվալան, Մարգաբեան, Բիլկեա, — սրանք զուտ թրքաբնակ գիւղեր են՝ Բագույ արևելեան կողմում, որոնց մէջ ամառային ամիսներում վիտում ու վժժում էին հայ ընտանիքներ, կնանիք, աղջկերք և երեխաներ առանց տղամարդի, առանց սան մեծի:

Հայ տղամարդիկ իրանց ընտանիքը յիշեալ

գիւղերն ուղարկելով՝ իրանք մնում էին քաղաքում, իրանց գործերի վրայ: Եւ միմիայն կիւրակիներին ընտանիքներին տեսութեան էին դնում, իսկ երկուշարթիւներին դարձեալ քաղաք վերադառնում:

Եւ ոչ մի տարի, ոչ մի ամիս, ոչ մի շաբաթ և ոչ մի օր լուած, կամ տեսնւած չէ, մի որ և է գիւղում, որ և է ամարանոցում, մի որ և է թուրք՝ որ և է հայից մի բան գողացել է, կամ թէ՛ նրան անպատել, նեղացրել է և կամ ծուռ աչքով վրան մտիկ տել:

Չմոռանանք, որ հայ ընտանիքների սեպհական կամ վարձովի ամարանոցների դռներն ու ցանկապատներն, գիշեր-ցերեկ, բաց են եղել և, ամթալից գիշերներում, հայ ընտանիքներ՝ միայնակ կամ խմբովին ամբողջ ժամեր էին անցկացնում, — և այդ ամենայն ազատութեամբ, — ինչպէս գիւղերի հրապարակներում, նոյնպէս և բացօդեայ ընդարձակ այգիների ճեմելիքներում:

Մի և նոյն երևոյթը տիրում էր Բագու քաղաքի հայերի և թուրքերի մէջ ևս: Այնպէս որ երկու հարեաններն էլ իրաւունք ունէին միշտ և հանապազ բանաստեղծի: հետ երգել թէ՛

«Շն ապրում էի խաղաղ — իմ նետը
Անտառի որսի վրայ էր միայն ուղղած,
Միտքս սղանութեամբ չէր ապականւած»:

(Շիւբեր, Վիլհելմ Տէլլ):

Նւ այս խաղաղ, եղբայրական՝ վայելուչ, այս իդիլիական կեանքը Բագւայ և նրա շրջակայ հայերի և թուրքերի մէջ՝ առերևոյթն և առ ժամանակեայ չէր, այլ իսկական և տևական, որ ես վկայաբանում եմ «ոչ ի կարծ ընդոստուցեալ և ոչ ի լուր զարթուցեալ, այլ անձամբ անձին պատահեցի ի տեղոջն և տեսի», ամառը 17 տարի, 1886 — 1903:

ԶԹ

Եկաւ 1903 թուականը, որոյ ամառը ինչպէս յայտնի է: Բարձրագոյն հրաման դուրս եկաւ հայ եկեղեցական կալածները յարքունիս գրաւելու: Նւ գրաւումը հետզհետէ տեղի ունեցաւ ժողովրդական յայտնի յուզումներով և սուր ընդհարումներով ոստիկանութեան և նոյնիսկ զօրքի հետ:

Ժողովրդական այդ յուզումների, այդ խիզախ բռնկումների, Դաւիթ և Գողթաթի մենամարտութեան բուն հեղինակը ոչ այլ ոք էր, եթէ ոչ նոյն ինքը ժողովուրդը, նրա ազգային կրօնական վիրաւորւած՝ բուռն զգացմունքը, տարիներէից ի վեր նրա համբերութեան մոխրի տակ թաղկացած կայծը, վրէժխնդրութեան հուրը, որ պետական անձին անվայել այնքան թեթեամատութեամբ՝ բորբոքել էր իշան Գօլիցինը, որի երեսն ի վեր հայ ժողովուրդը երէկ էլ, այսօր էլ և վաղն էլ, միշտ և ամեն ժամանակ, և առանց խղճահարութեան ու առանց սարջան-

քի կամ զղջման կարող է բացականչել բանաստեղծի հետ թէ՛

«Դու վրդովեցիր խաղաղութիւնս,
Թունաւորեցիր անարատ միտքս,
Անսովոր բանին ինձ սովորեցրիր»:

Կովկասահայերի յուզումները պատկեցին իշխան Գօլիցինի վրայ եղած սպանման փորձով, որոյ կատարողը:—ասում են,— Հնչակեան կուսակցութիւնն էր՝ յանձին ոմն Մհերի, որ, ինչպէս լրագիրներում զրւած էր, «գաշնակցութեան» անդամներից մէկի ձեռքով յետոյ սպանւեցաւ:

Իւր անձին, իւր կոչման ու պատւին դէմ եղած այս վիրաւորանքն ու անարգանքը՝ իշխան Գօլիցինի մէջ էլ աւելի բորբոքեց հայատեցութեան ոգին, կրքերը:

Նւ ահա այդ օրւանից երևան եկաւ հայթրքական ընդհարումների դժոխային ծրագիրը Կովկասեան աշխարհում:

Այդ ծրագիրը՝ իւր էութեամբ՝ նոր չէր: Նա բխում էր ոռւս բաղաքականութեան վերջին տարիների ոգուց, ուղղութիւնից:

Ծրագրի գործադրման ձևը միայն նոր էր և Գօլիցինի ցանկացածն ու առաջարկածը:

Ճիշտ է Պետերբուրգում այնքան էլ չհամակրեցին՝ Կովկասահայերի ջնջման այդ սուլթանական ձևին, ի վրայ այս ամենայնի ի նկատի առնելով Գօլիցինի անձնական թախանձանքը մի կողմից, Կովկասի թուրքերին ևս թուլա-

ցնելու և ջլատելու նպատակը երկրորդ կողմից, և Կովկասի ժողովրդին ուսական յեղափոխութիւնից, հնար եղածին չափ, հետու պահելու միտքը երրորդ կողմից, — թոյլ տալին Կովկասի կառավարչապետին՝ իւր վրէժը լուծել հայերից։

Գօլիցիներ անմիջապէս Պետերբուրգ հրաւիրեց Նակաշիձէին, որին նոր էր նշանակել Բագրի նահանգապետ և յատկապէս հայ թուրքական կոտորած առաջացնելու համար, հրահանգներ տւեց և վերադարձրեց Բագու արեան բաղնիսներ կազմակերպելու։

Իշխան Նակաշիձէին շրջած այս դժոխսային յանձնարարութիւնը Բագուում շատ շատերին յայտնի էր, թէ հայերից և թէ թուրքերից։

Վերջիններիցս ամանք նոյն իսկ զգուշացնում էին հայերին՝ բացարձակ պնդելով, որ ոտտիկանութիւնը աշխատում է մեզ, — հարեաններին, միմեանց հետ կուացնել։

Այդ յանձնարարութեան գոյութիւնը՝ յայտնի էր նաև «Դաշնակցութեան», որ նոյն իսկ ուզում էր, կարծես, պատժել Նակաշիձէին՝ նախ քան թէ նա կը պատժէր հայերին։ Սակայն չգիտեմ, ինչու «Դաշնակցութիւնը» յետ կացաւ իւր դիտաւորութիւնից։

Եւ ոչ միայն յետ կացաւ, այլև առիթներ տւաւ Նակաշիձէին իւր միտքի շուտ կատարելու։

Առիթները սրանք էին Բագուում։

Ղ.

Ընդարձակ քաղաքի գրեթէ ամեն մի թաղում, շաբթէնը մի անգամ, կիւրակմտի գիշերները, կանոնաւոր կերպով այսպէս անւանեալ, դաշնակցական ժողով-երեկոյթներ էին լինում ի՞ ներկայութեան ամեն հասակի, աստիճանի և սեռի մարդկանց անխափր։ Հանդիսականներից շատերը թուղթ էին խողում, այլք բուֆետում իւրեանց քիմքերը քաղցրացնում, միւսներ պարում, նուագում և երգում մեծ մասամբ յեղափոխական երգեր։ Վերջապէս լինում էին դասախօսութիւններ՝ գլխաւորապէս յեղափոխական երգեր։ Դասախօսների մէջ՝ աչքի ընկնող մի քանի տաճկահայեր կային, որոնք իրանց ունկնդիրներին ոգևորեցնում էին Սասնոյ, Վասպուրականի, Պօլսոյ և այլ տեղերի կոտորածներն յառաջացնող հերոսների և հերոսուհիների քաջագործութիւններով։ Դասախօսները ըստ մեծի մասին, վարձկան մարդիկ էին, որոնք կամ ամսէ ամիս ոռճիկ էին ստանում «Դաշնակցութիւնից» և կամ մեն մի դասախօսութեան համար՝ առանձին*։

*) Մանօր. Հարկաւոր եմ համարում յայտնել, որ «դաշնակցական» ժողով-երեկոյթներից ոչ մէկին ես ներկայ չեմ նդել, այլ վերոյիշեալ տեղեկութիւնները հաւաքել եմ ժողովներին ներկայ եղող՝ անկողմնակալ և չէզոք մարդիկներից։ Եւ ստուգել ու վերստուգել եմ այլ և այլ աղբիւրներից։ Ի վերայ այսք ամենայնի՝ եթէ իմ գրածների մէջ անճշտութիւններ կան, — թող այդ ամենը ինձ չվերագրելի, այլ նրանց, որոնք ինձ հաղորդել են։

ՂԱ.

Ոստիկանութիւնը դաշնակցականներին ամեն մի քայլը տեսնում, դիտում էր: Նա շատ լաւ տեղեակ էր, թէ դաշնակցական երեկոյթներում ինչեր են կատարւում և ով ինչ է խօսում: Բայց իրան այնպէս էր ձեացնում, իբր թէ ոչինչ չէ տեսնում, ոչինչ չէ իմանում:

Իրանք միամիտ ժողովականներն էին, որ ամենևին չէին գլխի բնկնում, որ ամեն մի երեկոյթում ոստիկանութիւնը իւր յատուկ լրբաւորներն է ունենում միշտ, նոյնիսկ երեկոյթներին համակրող, նրանում ջերմ մասնակցութիւն ցոյց տւողների թւում:

Եւ նրանք,—ժողովների կազմողներն իրանց միամտութեան մէջ այնքան տառջ մին գնում որ պահանջում էին,—երբեմն նոյն իսկ սպառնում,—որպէս զի քահանաները ևս երեկոյթներին ներկայ լինէին, որ եթէ ոստիկանութիւնը յանկարծ ներս մտնի, քահանաները վկայեն, որ մկրտութեան կամ նշանադրութեան հանդէս են կատարում իբր թէ:

ՂԲ.

Քաղաքական որեւէ աշխարհայեացքից զուրկ՝ Բագուայ թուրքերի ռամիկ դասակարգը՝ չհասկանալով «Դաշնակցութեան» կազմած երեկոյթների իսկական նպատակը՝ կասկածում և տարակուսում էր:

Նրա կասկածը փարատում էին ոստիկա-

նութեան յայտնի և զաղտնի ագենտներն, զըրգոխներն՝ բացատրելով իբրեւ թէ՝ հայերի այդ զաղտնի գործողութիւններն ուղղւած են թուրքերի՝ իրանց դէմ:

Իբրեւ թէ՝ հայերը պատրաստւում են իրանց սեպհական թագաւորութիւնը հնմել կովկասում և թուրքերին դուրս քշել այստեղից: Եւ ուրիշ առասպելներ:

Երկու հարեաններին միմեանց դէմ զրգոխութեամբ, զինելու փորձն՝ արդէն տեղի էր ունեցել կառավարչապետի պալատում, երբ վիրաւորւած իշխան Գօլիցինը Աջառայի, Բագուայ և Գանձակի թուրքերի ուղերձն ու պատգամաւորութիւնն էր բնդւնում: Մնում էր գրոհել ու զինել թուրք ռամիկ դասը հայերի դէմ: Իսկ զրա համար՝ զրգոխների պատմած վերոյիշեալ առասպելներն էլ բաւական էին: Եւ նա, թուրք ամբոխը, հետզհետէ այն եզրակացութեան էր յանգում, որ հայերը, և յատկապէս նրանց «Դաշնակցութիւնը» մի ամենագորեղ կուսակցութիւն է, որ ունի իւր զօրքերն ու զօրապետներն, իւր բանակներն իրանց ամեն տեսակ սպառազինութեամբ:

Թուրք հասարակ դասակարգը՝ զերմարդկային շնորհք և ճարպիկութիւն էր գտնում այն հայ ահաբեկիչների մէջ, որոնք օրով-ցերեկով, քաղաքների յայտնի տեղերում, սպանում էին այս ու այն հարուստ հային, այս ու այն ծառայողին և խոյս տալիս ու ազատւում: Եւ ոստիկանները չտեսնող էին ձեւանում:

Եւ որովհետեւ հայ առաջնակարգ դասակարգի մարդիկ,—հոգեւորականներ, վաճառականներ, ինտելիգենտներ իրանց կողմից ոչ մի միջոցի չեն ձեռնարկում այս կամ այն կերպով ոճրագործ դաշնակցականներին զսպելու, ուստի և թուրք հասարակութիւնը կարծելով կարծում էր, որ «Դաշնակցութիւնը» ողջ հայ ազգն է ներկայացնում: Եւ դաշնակցականների կատարած ամեն մի գործողութիւն ազգին էին վերադրում:

Այսպէս էր հասկանում և մեկնում իրերի գրութիւնը՝ մինչ օրս նահապետական կարգերով ու աւանդութիւններով ընթացող մեր թուրք հարեանը:

Ղ.Ղ.

Մի և նոյն հասարակ ժողովրդի կարծիքը յայտնում և պաշտպանում էին վերջերում՝ նաեւ թուրք ինտելիգենտները,—խաղաղարար յանձնաժողովների անդամները,—գեներալ նահանգապետի ներկայութեամբ:

Նրանք պարզ ի պարզոյ յանձնաժողովների հայ ինտելիգենտ անդամներին ասում էին՝ «դուք ամենքդ էլ շատ լաւ ճանաչում էք ձեր դաշնակցական շէֆերին: Եթէ նրանց բռնած դործերին չէք համակրում, կամ ինքներդ սանձեցէք նրանց և կամ իշխանութեանը յանձնեցէք: Դուք այդ չէք անում, չէք ուզում անել. ընդհակառակը դուք նրանց նպաստում և հովանաւորում էք»:

Եթէ չեմ սխալւում՝ թուրք ինտելիգենտները համանման կարծիք յայտնեցին նաեւ Փոխարքայի պալատում հայ-թրքական համագումարի ժամանակ:

Ղ.Ղ.

Թուրքերի երեակայութեան վրայ աւելի ազդում էին դաշնակցականների արած ցոյցերն իրանց այս ու այն ընկերի համար կատարած հոգեհանգստեան կամ թաղման ժամանակ:

Այդ ծէսերի կատարել տալն ի հարկէ դաշնակցականների կրօնական զգացմունքի հետեւանքը չէր, այլ մի տեսակ ոեկլամ, մի ցոյց: Եւ իբրեւ այդպիսի, մարդիկ աշխատում էին, որքան կարելի է, պերճ ու շքեղ կերպով կատարել:

Այդ ցոյցերից ամենավերջինը,—Միսաք անունով դաշնակցականի թագումը, որ Բագուի առաջին հայ թրքական ընդհարման նախօրեակին կատարւեցաւ, նա մանաւանդ շատ լարեց ու զրգռեց թուրքերին:

Եւ նրանց մէջ այլ ևս ոչ մի կասկածի տեղ չթողեց, որ ինչպէս զրգռիչներն նրանց աւանդին շարունակ ասում ու պնդում էին,— իբրեւ թէ հայերը, արդարեւ, մի ինչ որ վատ բան մտածում են իրանց,— թուրքերի դէմ:

Այժմ տեսեմ. թէ ով էր հանգուցեալ Միսաքը:

Նա դաշնակցական գիւնուր էր: Եւ, ինչպէս պատմում են, մի քաջ, սրտոտ երիտասարդ էր,

Նոր-Բայազէտցի, ազդանունը՝ Ենգոյեանց, 25 տարեկան:

Մի անպիտան թուրքի և մի անպիտան հայի մէջ մի գժտութիւն է ծագում անձնական մասնաւոր պատճառաւ: Հակառակորդները միմեանց սպառնում են: Թուրք անպիտանը մի զօշիի է դիմում հային սպանելու, իսկ հայ անպիտանը Միսաքին է ապաւինում՝ թուրք հակառակորդին սպանելու կամ իրան սաշտպանելու:

Մի օր Միսաքը խփում թուրք զօշիին սպանում է: Վերջինիս ընկերներից մինն էլ մի օր, խփում Միսաքին է սպանում:

Ահա բոլորը:

Եւ ահա ասիկ այդ Միսաքի թաղումն էր, որ կատարւեցաւ 1904 թւի դեկտեմբերի 4-ին, շահ դեմոնստրաի կերպով: Բացի դաշնակցականներից յուզարկաւորութեանը մասնակցում էր կողմնակի հետաքրքիր ամբոխի հազարաւոր բազմութիւն: Քաղաքում ընդունւած ընդհանուր սովորութեան հակառակ, հանգուցեալի դիակը եկեղեցուց մինչև գերեզմանատուն՝ ձեռքերի և ուսերի վրայ տարւեցաւ:

Գերեզմանոցում խօսւած ճառերի մէջ՝ այն էլ է ասել, որ Միսաքի մահւան վրէժը պէտք է լուծել:

Թուրք հասարակութիւնը ամբողջական էր մնացել ասելով՝ միթէ հայերի համար այդքան նշանակութիւն ունի մի դաշնակցական զինւորի սպանումը, որ ինքը առաջինն էր սպանել թուր-

քի, այն ևս ոչ թէ մէկի, այլ մի քանիսի:

Գրգռիչները, — պրովոկատորները. — հարկաւ մեծապէս օգտւեցան Միսաքի թաղման ցոյցով և վերին աստիճանի զրգուցին թուրքերին:

Գրգռիչները թուրք խաւարամիտներին բացատրել էին, իբր թէ՝ դաշնակցականները երդւել են գերեզմանոցում այնքան թուրք սպանել, որքան մազ կայ Միսաքի զլիւ վրայ:

Սա, ի հարկէ, բացարձակ ստութիւն ու զրպարտութիւն էր, և է դաշնակցականների դէմ:

Բայց դիւանագէտների և զրգռիչների համար՝ երբ և ո՞ր երկրում բարոյականութիւն և ճշմարտութիւն գոյութիւն ունեցել է, որ Բագւայ զրգռիչների համար ունենար: Եւ ահա այս ու սրա նման առասպելների շնորհիւ՝ Բագւի միջնորդը դիւրաւառ նիւթով լցւած էր:

Մի կայծ էր միայն պակաս, որ հրդեհը բռնկի:

Եւ... ի մեծ հաճոյս իշխան Նակաշիճէի և նրա ազնեանների, այդ կայծը ձգեցին հայերը, — կողմնակի ժարգիկ արդեօք թէ դաշնակցականները. — ճիշտը չգիտեմ, միայն ինչպէս հայերի, նոյնպէս և թուրքերի հասարակաց կարծիքը այդ բանը «Դաշնակցութեանն» է վերադրում:

ՂԵ

Ինչպէս ամենայն տեղ, նոյնպէս և Բագւում, սովորութիւն է, որ հայ ժողովուրդը կիւրակի օրերը յաճախում է եկեղեցի: — Բացի ե-

կեղեցիները փոքրութեան պատճառաւ՝ շատ մարդ անգամ ստիպւած է գաւթում մնալ և մասնաւոր խօսակցութեամբ և զրուցատրութեամբ զբաղել:

Այդ կողմից, Թիֆլիզի Վանքի աւագ եկեղեցուց յետոյ՝ աչքի է ընկնում Բագւայ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որ հայերի համար միակ եկեղեցին է և ինչպէս ինքը, նմանապէս և նրա գաւթը չափազանց փոքր են ժողովրդի համեմատութեամբ:

Գաւթի հարաւային դրան կից՝ տախտակաշէն մի փոքրիկ խանութ կայ, որ երեցփոխանը վարձով է տալիս: Խանութում բացառապէս գրքեր և լրագիրներ են վաճառուում:

Թէ այդ խանութի վարձողը և թէ քաղաքի շրջիկ գրափաճառներն ու լրագրափաճառներն՝ կիւրակէներում գաւթի պատերիս, թէ դրսի, թէ մանաւանդ ներսի կողմից, շարում են իրանց ծախու ապրանքներն, — գրքոյկներ, լրագիրներ, ալբոմներ, դանազան գործիչների պատկերներն: Այդտեղ, գաւթում, ցրւում են և վաճառականների յայտարարութիւններն և քաղաքական կուսակցութիւնների լեզալ և անլեզալ թուղթիկներն ու կոչերը:

Այսպիսով Բագւայ հայոց եկեղեցւոյ գաւթը՝ կիւրակի օրերին՝ կատարեալ վաճառատեղ է դառնում, որ հեռաւոր կերպով յիշեցնում է Քրիստոսի ժամանակ Երուսաղէմի տաճարի գաւթներում կատարւած գործողութիւններն:

Տողերիս զրոյը շատ անգամ ասել և կրրկնել է, ում որ անկ է, որ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ գաւթը պրովոկացիայի համար ամենայարմար վայր է ներկայացնում, իսկ նրանում տեղի ունեցած առեւտուրը պրովոկատորների առջ միշտ լայն ասպարէզ է բաց անում: — Բայց մեզ չեն լսել:

Փոյթ չէ, տայ Աստուած, որ մենք անտեղի և աւելորդ երկիւղ լինենք կրեկիս:

Ղ.Ջ

Ինչպէս ամեն տեղ և ամեն ազգի ու հասարակութեան մէջ, նմանապէս և Բագուի ու նրա ազգաբնակչութեան, ուրեմն և հայերի մէջ վերջին տարիներում զէնք կրեին անհրաժեշտութիւնից առաւել մօղա, նորաձեւութիւն է դարձել:

Զէնք կրում է ինչպէս իսկական կարիք, պէտք ունեցողը, կրում է և նա, որ 10—30—50 ըուբլի կարող է տնտեսել, շատ անգամ բերանիցը կտրելով: Զէնք կրում է և աշակերտը և պատանեակը:

Երբ այս այսպէս է, բնական է, որ հայոց եկեղեցւոյ գաւթում խառնւած խայտաճամուկ բազմութեան մէջ ևս զէնք կրողներ կարող են լինել: Եւ անշուշտ կան:

Մենք գիտենք նոյն իսկ, որ վերջերումս ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ գաւթում երկու հակառակորդ խմբակների մէջ զինեալ ընդհարում էր լինելու:

Բարեբաղդաբար հակառակորդների բանականութիւնը, թէ կրօնային զգացմունքը թոյլ չտւեց այդ աստիճան արատաւորելու ազգային եկեղեցւոյ պատիւը, նրա անունը, և վայնասուն ու իրարանցում ձգելու հարիւրաւոր և ամեն հասակի ու սեռի բազմութեան մէջ:

Մենք համոզուած ենք, որ հայ մարդը՝ ով ուզում է լինի, թէկուզ միանգամայն անկրօնի և անասուածին մէկը՝ իրան թոյլ չի տալ իւր ազգակից հակառակորդի վրայ կրակ բաց անել եկեղեցւոյ գաւթում, նրա շուրջը:

Սակայն մենք համոզուած էինք նմանապէս, որ Բագուում շարունակ գործող ու ներգործող անարգ պրօվակացիան՝ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շուրջը, մի օր, պէտք է, որ արիւն թափել տայ, ինչպէս և արաւ 1905 թւի փետրւարի 5-ին:

Ղ.Է:

Այդ օրը կիւրակի էր. կէս օրւայ պատարագը դեռ չվերջացած՝ եկեղեցւոյ գաւթից դուրս, արևմտեան կողմում, մի դէպք է պատահում, որ այլ և այլ կերպ է պատմւում: Հաստատը միայն այս է, որ այդ դէպքը սերտ կապ և առնչութիւն ունի Միսաքի սպանման և այդ սպանումը յառաջացնողը մասնակի, անձնական հաշւի հետ:

Եւ ուրեմն հասարակական նշանակութիւն չպիտի ստանար, բայց, դժբաղդաբար ստացաւ:

Բագուում բաւական յայտնի, նախապէս գործով պարտաւոր մի թուրք կար,— Ալա Ռիզա Բաբայեւի:—

Պատմում են թէ այս մարդը՝ եկեղեցւոյ պարսպի կողքովէ կառքով անցկենալիս երեք անգամ ատրճանակով կրակ է արձակում բազմութեան մէջ կանգնած մի հայ զինուորի վրայ և նրան ոտքից վիրաւորում:

Հայ աղայքը բռնում են Բաբայեւին և ոստիկանին յանձնում, որ սակայն, նրան չէ կուլանաւորում:—Եւ Բաբայեւը կառքի միջից ատրճանակ արձակելով օդի մէջ սկսում է փախչել: Հայ աղերանցից մինը ատրճանակով թուրքի ճակատին է խփում և կառքից վայն գլորեցնում: Մի երկու ուրիշ աղայք էլ գալիս են և բերութեով դիակը ծակծկում, մի քանի տեղից կտրատում:

Մօտակայ բազարից վրայ են հասնում 5 — 10 թուրքեր և Բաբայեւի արնաշագախ դիակը ուսերի վրայ գրած՝ ման ածելով մի երկու թրքական փողոցներում «վրէժ, հայերից վրէժ» են աղաղակում:

Թուրք խուժանը գրգռւում կաշտողում է, բայց սպանման տեղը զօրքերով (հեծեալ կօզակներ) շրջապատւած տեսնելով՝ սիրտ չէ տնում յարձանում գործել հայերի վրայ:—

Այդ ես իմ աչքերով տեսայ, երբ թուրքերի և զօրքի մէջ եղած «Վառնկելակի» փողոցով անցնում էի: Իրիզնապահին զինուորները քաշւեցան:

Այդ բանից, կարծես, սիրտ առած՝ «Հայ-կական, և «Վօրօնցովսկի» կոչուած փողոցներում ատրճանակի ճարճատիւններ լսել սկսան և մինչև ժամը 8-ը արդէն 26 հայեր վիրաւորուած էին:

— Հէնց բաղնիսի դռան առաջ, — ասաց ինձ «Ֆանտազիա» բաղնիսի հայ կապալառուն, — քառորդ ժամ առաջ 6 հայի վիրաւորեցին թուրքերը:

Եւ, ճշմարիտ, վերջիններս շատ և շատ զրգուած խօսում էին փողոցներում, երբ ժամը 9-ին ես բաղնիսից տուն էի վերադառնում: Այդ ժամանակ ես թուրքաց թաղումն էի ապրում, —

ԿԸ

Գիշերւայ սպանութիւններից տեղեկութիւն չունենալուցն էր անշուշտ, որ հեռահեալ օրը, փետրւարի 6-ին, հայերը՝ ամեն ոք գնում էր իւր գործին, գոնէ երբ ես դպրոց էի գնում, հայի խանութները բաց էին 3 մեծ փողոցների վրայ էլ: —

Բայց ժամը 10-ին յանկարծ ատրճանակների և հրացանների ճարճատիւններով քաղաքը լցւեցաւ: —

Պարզ երևում էր, որ գիշերը խորհրդակցութիւն է եղել՝ հայերին յանկարծակիի բերելու,

Դպրոցից մինչև տուն, երեք մեծ փողոց-

ներ, ոտքով անցայ (կառքերը փախել էին) և ոչ մի փողոցում, ոչ մի անկիւնում սովորական ոստիկաններից ոչ մէկին չհանդիպեցայ:

Փողոցները միանգամայն դատարկուած էին մարդիկներից:

Իմ հարևան ծանօթ թուրքերն յորդորում, խորհուրդ էին տալիս ինձ աճապարել և շուտով տուն մտնել:

Նրանք անիծում էին «սաքարին» — պատճառին, առանց յայտնելու սաքարի ով լինելը:

Մինչև ժամը 3-ը, ուրիշների նման, ես ինքս էլ փակուած մնացի տանը:

Ամբողջ քաղաքը մեռած էր թւում: Միայն րոպէ առ րոպէ օդում լսւած հրադէնների մասնակի ճարճատիւններն ևս և համազարկերն՝ ցոյց էին տալիս, որ մարդ զագանները այնտեղ, հայկական փողոցներում, միմիանց կոտորում, փողոտում են:

Այլևս անկարող լինելով տանը նստելու, ես ինձ մի կերպ փողոց ձգեցի և մտայ հայկական թաղը, — Կրասնօվոդսկի, Տորգովի, Պրաչեշնի և Մարինսկի փողոցները միմիայն՝ սոսկ ստուգելու համար, թէ ինչեր են կատարւում:

Եւ, Աստուած իմ, ամեն մի քայլափոխում գրեթէ՝ մի քանի դիակներ և՛ հայի և թուրքի և ամենքն էլ անխտիր հասարակ, բանւոր, օրական վաստակով ապրող ջրկիրներ, մշակներ, գործակատարներ*):

*) Թրքական թաղերում ապրող հայերի մասին ոչ մի տեղեկութիւն կարելի չէր իմանալ:

«Եւ հեծեցի, և գնային արտասուք»*)։ Հայ մարդիկ՝ 5—6 հոգի, այս ու այն փողոցի անկիւնում, այս ու այն տան շէմքում ծւարած, շւարած մնում են և ոչ ասելիքներն են իմանում, ոչ էլ անելիքները։

Ինքնապաշտպանութիւնը, ինչպէս ասացին, դեռ կազմակերպւած չէ։

Պատահեցայ յեղափոխական շէֆերից մէկին։

Նա ինձ հաւաստիացրեց, որ հէնց այս գիշեր զաշնակցականները ու հնչակեանները միասին խորհրդակցելու են՝ ինքնապաշտպանութեան առթիւ։

ՂԹ

Մարականի փողոցում ծխականներիցս մէկի տանը քառորդ ժամ հանգստանալով՝ ես տուն գարձայ՝ հայաբնակ միւս փողոցներով։ Եւ մի և նոյն տեսարաններին հանդիպեցայ, ինչ որ նախկին փողոցներում։

Իմ բնակարանի,—Չաղրովի փողոցի անկիւնում ես 4 թուրք զօջինների հանդիպեցայ, որոնք մի թուրք թաղապահ օսարկանի և 2 թուրք քաղաքապահների,—городовой հետ խօսում էին։

Նրանք ինձ ճանապարհ տուին։ Ես բարևեցի և անցկացայ։

Մինչև փետրւարի 9-ը, երեկոյեան 3 ժամը

*) Նարպէյ։

եւ այլևս տանից չեմ դուրս եկել։—Ուստի և հաւաստեալ չեմ կարող ասել, թէ քաղաքում ինչ է կատարել։

Ժամը երեքին յանկարծ հաշտութեան ազդակները լսեցան և երեք օր իրանց տներում փակւած ժողովուրդը դուրս լցեցաւ։

Սրբազան Առաջնորդի հրամանաւ՝ հետեւալ օրը ես գնացի նահանգապետին և պրօկուրօրին՝ հոգևորականութեանը դիւրութիւններ տալու՝ զիականերն թաղելու նկատմամբ։

Դատաստանական քննչի որոշած ժամին գնացի քաղաքային հիւանդանոցը և դժբաղտութիւն ունեցայ կոյտերի, դիակների կոյտերի հանդիպելու, ամենամեծ մասամբ հայերի։

Գնացի գերեզմանատուն և այնտեղի անատմական սենեակում և նրա շուրջը՝ մի և նոյն աղէտի տեսարանը։

Երեք օրւայ մէջ՝ սպանուած հայերի թիւն էր 196 հոգի, որոց զիակաները հոգևորականութեան ձեռքով թաղեցան։

24 վիրաւորւած հայեր էլ տներում են վեր բնկած։ Նրանց մեծագոյն մասի վէրքերը բուժելի են։

Այսպէս՝ հայ-թրքական առաջին ընդհարումը՝ Բաղւայ հայութեան վրայ նստեց աւելի քան 200 հոգի մարդկային կեանքով։

Բացի զրանից հրձիգ եղան 7 հայկական տներ, որոնցից երեքը հոյակապ, եռաշարի տներ էին։

Իսկ կողոպտումները և աւարառութիւնները ոչ հաշիւ կայ և ոչ համար ու արժէք:

Եւ այս ամենը՝ տէնյայտնի և բացարձակ հետեանք էր կառավարութեան քաղաքականութեանը:*)

Եւ հէնց այդ քաղաքականութիւնն էր և եթէ, որ թուրք ազգի տականքը կազմող, մեծ մասամբ գիւղերից քաղաք թափուած, խաժամուած ամբոխին հայերի և նրանց տները վրայ քշեց:

Գալով Բագլայ թուրք ազգաբնակչութեանը, յանուն արդարութեան այս պէտք է տրձանադրենք, — որ նա, այդ ազգաբնակչութիւնը, ոչ միայն չէր մասնակցում ցեղակից սինքորներին խժոժութիւններին, այլ և ամեն կերպ հովանաւորում և պաշտպանում էր իւր հարեան հայե-

*) Իմ բնական տան ներքին յարկում ոստիկանական մի թաղապետ էր ապրում, որ այսօր վախճանուած է:

Փետրուարի 8-ին, պատասխանելով իմ հարցին թաղապետը յայտնեց, որ եթէ նահանգապետը (Իշխ. Նակաշիձէն) իրաւունք տայ՝ ոչ թէ ոստիկանական ամբողջ կազմը, այլ 2—3 թաղապետներ և եթէ կարող են թուրքերին դադել և կարգն ու խաղաղութիւնը վերականգնել քաղաքում:

— Բացի ոստիկանական կազմից՝ քաղաքում որքան զօրք կայ, հարցրի ես:

— Բացի տեղական պահստի զօրքից, քաղաքում կայ նաև 300 ձիաւոր կողակների մի գունդ:

Թող ինձ 25 կողակ տան և կը տեսնէք, թէ ինչպէս ձեռաց կը խաղաղացնեմ քաղաքը. — պատասխա-

րին ամեն մի փողոցում և ամեն մի տնում գրեթէ:

Եթէ Բագլայ թուրք ազգաբնակչութեան նոյն իսկ ամենաչնչին մասը՝ իրանց անարգ ցեղակիցների օրինակին հետեւին, — այսօր Բագլում ոչ հայ մնացած կը լինէր և ոչ էլ հայի կայք:

Ճ

Բագլի փետրվարեան կոտորածը, ինչպէս յայտնի է, նախադուռ եղաւ նոյն քաղաքի և առհասարակ Կովկասի հայ-թրքական ընդհարումներին, որոնք՝ որոշ սխառեմով և տակաւկայով՝ կառավարութիւնը առաջ էր բերում երբեմն այստեղ և երբեմն այնտեղ: Եւ է որ յօգուտ թուրքերին և է որ յօգուտ հայերին: Միմիանց հետ կուռող, միմեանց ջլատող ու թուլացնող կողմերից ոչ մէկն էլ գլխի չէր բնկ-

նեց թաղապետը՝ ազնիւ խօսք առնելով ինձանից և ինձ հետ եղող 2 հայերից, որ մեր լաւները հրապարակ չենք հանել:

Բայց միթէ իմ հարեան թաղապետն էր միայն այդպէս խօսում, ոչ, այլ ամեն մի թաղապետ, նոյն իսկ քաղաքի ոստիկանապետը:

Սենատոր Կուզմինսկին իւր կատարած քննութեամբ՝ ինչպէս յայտնի է՝ ոստիկանութեանը մեղաւոր դուրս բերեց և դատի ենթարկեց:

Նահանգապետը, — հանգուցեալ Նակաշիձէն, — Կուզմինսկուն տւած իր բացատրութեան մէջ՝ նոյնպէս մեղադրում էր ոստիկանութեանը:

Միշտ այդպէս է աշխարհի բանը:

Տկարը զօրեղի առաջ միշտ մեղաւոր է դուրս գալիս:

նում, թէ այս հողմը «ուստի՞ գայ և յո՞ երթայ»:

Իսկ եթէ գլխի ընկնողներ ևս կային՝ յան-
ձին թուրք բեգերի և հայ դաշնակցական շէֆե-
րի,—նրանք էլ, դժբաղտաբար, այնքան կըքո-
տած ու կուրացած էին, որ հակառակ իրանց
ցանկութեան՝ կառավարութեանը նպաստում
էին կրակի վրայ շարունակ իւր ածելով:

ՃԱ.

Շարունակ զրեցին ու ասացին, այժմ էլ
գրում ու ասում են՝ նոյն իսկ հակադաշնակցա-
կանները, թէ այդ կուսակցութիւնը հայ-թրքա-
կան ընդհարումների ժամանակ՝ մեծապէս օգ-
նեց հայերին՝ զինելով նրանց և ինքնապաշտպա-
նութեան մղելով: Դա ճշմարիտ է: Սակայն
ճշմարիտ է և այն, որ եթէ «Դաշնակցութեան»
զինեալ միջամտութիւնը չլինէր, հայ-թրքական
ընդհարումները այսքան ծաւալ թերևս չստա-
նային:

«Դաշնակցութեան» ղեկավարները, որոնք
իրանց զարգացմամբ և աշխարհայեացքներով
անտարակոյս բարձր են թուրք ոչ ինտելիգենտ
բեգերից և աղալարներից՝ հէնց առաջին անգա-
մից պիտի ճանաչէին ընդհարման բուն հեղի-
նակին և նրա յետին նպատակը ըմբռնելով՝ աշ-
խատէին խոչընդոտ հանդիսանալու ընդհարում-
ներին:

Սա անհնարին գործ չէր, մանաւանդ
սկզբներում:

Իսկ եթէ «Դաշնակցութիւնը» չէր կարող
կամ չէր կամենում չարիքի առաջն խաղաղու-
թեամբ առնել, յայն դէպս առաւել լաւ կանէր,
եթէ որ ձեռնադահ, չէզոք մնար:

Սա գոնէ չարիքների փոքրագոյնը կը լի-
նէր մեզ համար:

— «Ձեռնադահ, չէզոք» բառերիս վրայ, դի-
տեմ, շատ շատերը ծիծաղելու են: Սակայն մի
շտապէք: Շուտով ես ձեզ կապացուցանեմ, որ
«Դաշնակցութիւնը» իսկապէս ձեռնադահ և չէ-
զոք էր մնում, երբ իրական ոյժի էր հանդի-
պում և իրան համար վտանգ էր տեսնում:

Արդ՝ ես էլ ասում եմ, եթէ որ այդ այդ-
պէս էր լինելու,—ապա ուրեմն աւելի լաւ չէ՞ր,
եթէ որ «Դաշնակցութիւնը» սկզբից և եթ ձեռն-
ադահ, չէզոք մնար: Եւ ոչ թէ հուրը արծարծէր
և ինքը պոկ դար, փախչէր:

Դրա փայլուն օրինակը մենք տեսնք Պօլ-
սոյ Օսմանեան բանկի վրայ եղած յարձակման
ժամանակ: Շուտով կը տեսնենք և ուրիշ օրի-
նակներ:

Կրկնում եմ, աւելի լաւ կանէր «Դաշնակ-
ցութիւնը», եթէ որ սկզբից և եթ չէզոք մնար:

Սակայն նա այդ չարաւ, ոչ էլ խաղաղ
ճանապարհների դիմեց, այլ, ընդհակառակը, մեծ
ողեւորութեամբ պատերազմի դաշտը նետեց
ինքը և իրան հետ նետեց նաև հայ ժողովրդին,
յատկապէս հայ զիւղացուն: Առանց սակայն ի
հաշիւ և ի քննութիւն առնելու, թէ դրա վաղ-
ճանը ինչ է լինելու և ուր է յանգելու:

Այդ վաղճանը, — որ կը լինի ժողովրդի տըն-տեսական վիճակի լիակատար քայքայում, նրա բարոյական լքումն ու յուսահատութիւնը և նրա վատ, ստոր բնազդ և հակումների յառաջ գալը, եթէ ոչ այսօր. անշուշտ վաղը կամ միւս օր հայ ազգի առաջ կը դուր իւր ամբողջ մերկութեամբ:

Եւ թող այդ ազգը և նրա ներկայացուցիչները, նրանց թեթեամիտ պետերն՝ բաց աչքով այն ժամանակ թող տեսնեն թզ ինչ և ռքան է նստել իւր վրայ՝ «ազգային ինքնապաշտպանութիւն» կոչւած՝ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» աւանտիւրան:

Ն.Ք.

Թէ «Դաշնակցութեան» գործունէութեան մէջ առհասարակ՝ աւանտիւրան շատ մեծ դեր է խաղացել, — դրա համար փաստեր շատ կան թէ տաճկահայերի և թէ ռուսահայերի կեանքում:

Վերջնենք դրանցից մի երկուսը, ամենից թարմ փաստերը, որոնք մեր կողքին և մեր աչքի առաջ կատարւեցան:

Բաղա գիւղի ղլխին եկած զուլումը՝ ամենքին յայտնի է:

Այդ գիւղի մասին՝ մեր լրագրութիւնում, — լաւ յիշում եմ, — շատ բան գրւեցաւ և բաւականին մանրամասն կերպով:

Սակայն չգիտեմ գրողների կամ տեղեկատուների անտեղեակ լինելուցը արդեօք, թէ թթու ազգասիրութիւնից, և կամ, — որ ինձ աւելի հաւանական է երևում. — «Դաշնակցու-

թեան» երկիւղիցը՝ մի գլխաւոր հանգամանքի մասին մի առող անգամ չգրւեցաւ, չյիշեցաւ գէթ հարեանցօրէն:

Բանը նրանումն է, որ Բաղան ամեն կողմից շրջապատւած է թրքական զիւղերով:

Վերջիններիս թուումն է և կալածատէր Ալլահեարբէգ Զուլպուղարովի տունը:

Անցեալ 1905 թւականի նոյեմբերի սկիզբներին՝ «Դաշնակցութեան» զինւորներն՝ հատ ու կենդ ըսկսում են մուտ ու ել գործել յիշեալ գիւղը՝ ժողովրդին զինելու նպատակաւ:

Բաղայի հարեան թուրքերը, որոնք իրանց սովորական գործերի համար՝ միշտ գնում գալիս են յիշեալ գիւղը՝ տեսնելով հայդուկների գործունէութիւնը սկսում էին կասկածել:

Լուրը հասնում է Ալլահեարբէգ Զուլպուղարովին:

Սա մի քանի մարդիկ է ուղարկում Բաղա և հայ գիւղացիներին խորհուրդ տալիս, որ հայդուկների չթոյլ տան ժողովրդի միտքը պղտորելու և հարեանների մէջ փոխադարձ կասկածներ զարթեցնելու:

Զուլպուղարով յորդորում է հայերին՝ թուրք հարեանների կողմից միանգամայն միամիտ և ապահով լինել, որ նրանք նախապարձակ չեն լինել հայերի վրայ: Եւ թէ՛ ինքը իւր բոլոր ազգեցութիւնը ի գործ կը դնէ, որ հարեանների մէջ ընդհարում տեղի չունենայ:

Սակայն գիւղում եղող հայդուկներն՝ նա-

տինքով և սպառնանքով բէգի մարդկանց յետ
են դարձնում:

Մի քանի օրից յետոյ՝ հանդիսաւոր կեր-
պով Բաղա է մտնում «Դաշնակցութեան» Գ...
խմբապետը 80 հոգի՝ ձիաւոր, սպառազէն հայ-
դուկներով:

Ճաշելուց և գիւղացիներին սիրտ տալուց
յետոյ՝ խումբը գիւղից մեկնում է և թրքաց գիւ-
ղերի միջովն անցնում է դաւուլ զսուհայի նւա-
զածութեամբ:

Բացի դրանից՝ Ալլահեարբէգի տան առաջ՝
խմբապետ Գ... մի ցոյց է անում:

Ի նշան իրանց ուժի՝ նա հրամայում է
խմբին օգի մէջ մի երկու անգամ համադարկ
տալ իրանց զէնքերից: Եւ ապա հեռանում է,
անցնելով Շաւշադիկի վիճակ:

Այդ տմարդի ցոյցի հետեանքը յայտնի է
արդէն:

Աւանտիւրիստ խմբապետի հեռանալուց եր-
կու օր յետոյ՝ թուրքերը յարձակւում են Բաղա
գիւղի վրայ: 300 անից բազկացած գիւղը քա-
րուքանդ է լինում, լիուրի կերպով կողոպտւում
ու թալանւում. 135 հոգի սպանւում են, իսկ
մնացեալները ցրիւ են գալիս: Եւ մինչև այսօր
թափառական գիւղից գիւղ և քաղաքից քաղաք
են շրջում և... մուրացկանութեամբ ապրում:
Եւ վայ այդ ապրելուն:

Այս պատմութիւնը ինձ արել է մի բանի
բուն, անկողմնապահ և ականատես անձն, որին

չհաւատարու ես ոչ մի հիմք չունիմ:

— Այժմ «ասացէք, եղբարք, հայեր», աւե-
լի լաւ չէր, եթէ որ «Դաշնակցութիւնը» Բաղա-
յի նկատմամբ ձեռնպահ, չէզօք մտար:
Ինչ և իցէ:

ՃԳ.

Հիմի պատմեմ այն, ինչ որ ես իմ աչքովն
եմ տեսել:

Յայտնի է թէ՛ հոկտեմբերի 17-ի հրովար-
տակը ինչ մեծ ոգևորութիւն առաջ բերեց ա-
մեն տեղ:

Ուրիշ քաղաքների նման՝ Բագուն էլ յետ
չմնաց ընդհանուր ցոյցերից:

Նրա ամբողջ ազգաբնակչութիւնն էլ՝ հայ,
թուրք, ռուս, աշակերտ և աշակերտուհի,—ա-
մենքը, անխտիր, խումբ-խումբ անցուղարձ էին
անում քաղաքով, որոյ կենդրոնավայրը՝ Պարա-
պետ կոչւած մեծ հրապարակը՝ գտնւում է ո.
Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հարաւային կողմում:

Հոկտեմբերի 18-ին այդ հրապարակի վրայ
ձեռաց երկու ամբիոններ էին շինւած:

Մէկի վրայից ճառախօսում էր մի թուրք
բժիշկ՝ մայրենի լեզուով: Միւսիցը՝ մի ինտելի-
գենտ հայ երիտասարդ՝ ռսերէն:

Հրապարակում տեղ գցելու տեղ չկար:
Երկու ճառախօսին էլ ես ուշի ուշով լսեցի:

Հաւատացնում եմ ձեզ՝ որքան որ թուրք
ինտելիգենտի ճառը՝ թէ բովանդակութեամբ և

Թէ արտայայտման ձևովը իմաստալից էր և վայելուչ, այնքան հայ ինտելիգենտի ճառը՝ անվայել, Թեթե էր իւր անմիտ և սին բացառականութիւններով և երեխայական յոխորտանքներով:

Չնայած որ ոչ միայն ոռւս ունկնդիրներէ, այլ նաև հայերի մէջ դժգոհութեան նշաններ էին արտայայտուում և նոյն իսկ քերթմնջող ոռւսներ եղան, այնուամենայնս պ. ճառախօսը զօռ էր տալիս իւր հողմարածութիւններին:

— Սա էլ երէկւայ ցանցառիցը պակաս չի եղել, ասաց ինձ՝ կողքիս կանգնած մի հայ:

— Միթէ երէկ էլ ճառեր են խօսել այստեղ, հարցրի ես,

— Այստեղ ոչ, այլ ընդհանուր նահանգապետի տան առաջ, պատասխանեց խօսակիցս և հետևեալը պատմեց:

«Ամեն ազգի, հասակի և սեռի մեծ բազմութիւն երէկ գնում էր այցելութիւն բանտարկեալներին: Ընդհանուր նահանգապետի դռան առաջ՝ բազմութիւնը կանգ առաւ:

Գեներալ Փաղեկը՝ դուրս եկաւ պատշգամբը: — Շնորհաւորեց ժողովրդին կայսերական հրովարտակի առթիւ. յայտնեց, որ շատ բանտարկեալներին նա արգէն բաց թողնելու հրաման արձակել է, իսկ որոց մասին որ ինքը իրաւունք չունի՝ հեռագրով կը միջնորդէ, ուր հարկն է, որ նրանք էլ ազատուին: Իսկ ինքը ինքնագլուխ կարող չէ: Գեներալը յարգելով ժողովրդի

ինդիքը՝ հրամայեց, որ զինուորական նւագախումբը ժողովրդի հետ շրջի քաղաքում ի նշան ուրախութեան:

Այս միջոցին ահա, — աւելացրեց խօսակիցս, — պ. Բ... երիտասարդը յանկարծ սկսեց ոսերէն լեզուով բարձրաձայն հայհոյել Փաղեկին տմարդի և գոեհիկ բռներով, որ նա «շուտով ուղղնի, կորչի Բագլից»:

Ծերունի Փաղեկը երեսը շուռ տւեց և տուն մտաւ:

Մի րոպէ մարդիկ սկսեցին միմեանց հետ փսիսալ, սակայն, թափօրը տեղիցը շարժւեցաւ և ցընծութեան աղաղակներով դարձեալ օդը թնդացրին:

— Ասած է, սիրելի ընթերցող «գիժը հորը մի քար է ձգում, խելօքները հաւաքում և դուրս անել չեն կարողանում»:

Թէ Բ... երիտասարդի և Թէ Պարապետի ճառախօսի վարմունքները իհարկէ պախարակելի են:

Սակայն երկու մասնակի անձինքների այդ վարմունքները չէր, որ Բագլի հայութեանը հոկտեմբերի 20ին մի նոր աղէտի ենթարկեց, այլ «Դաշնակցութեան» ցոյցը, — նրա մի նոր աւանտիրան:

ՃԳ

Հոկտեմբերի 19-ին ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիցոյ շուրջը և նրան կից Պարապետ կոչւած հրապարակում մարդկանց հոծ բազմութիւնից, ինչպէս ասում են, ասեղ դցելու տեղ չկար:

Յանկարծ Գօլիւբակինսկի փողոցի ծայրում

երևցաւ դաշնակցականների թափորը, անցնելով Ստանիսլաւի, Տելեֆօնի, Մարսկոյ և Տօրգօվիյ հայաբնակ փողոցներով:

Թափորը բաղկացած էր հաղարաւոր մարդկանցից, որոց մեծ մասը կողմնակի, հեռաքրքիր անձինք էին ի հարկէ:

Թափորի առաջից գնում էին դաշնակցական զինւորներն՝ կրծքերի և թևերի վրայ կարմիր ժապաւէններ կրելով:

Զինւորների առաջից գնում է նրանց զօրավարը՝ հեծած ձիու վրայ, որոյ բաշերն նոյնպէս զարդարւած էին կարմիր ժապաւէններով:

Մի քանի ձողերի կպցրած դրօշակների վրայ՝ մեծ մեծ տառերով գրւած էին «Դաշնակցութեան» տիտղոսը:

Մի քանի այլ ձողերից կախ արած դրօշակների վրայ էլ՝ գրւած էին «Դաշնակցութեան» այլ և այլ կօմիտեների անունները:

Դրանց ամենի մէջ տեղում տանում էր հանգուցեալ Քրիստոսփոր Միքայէլեանցի լուսանկար, ծաղկապսակ պատկերը:

Պէտք է ասած, որ, առհասարակ, թափորը շքեղ էր և ճաշակով կազմւած: Եւ նա որոշ տպաւորութիւն թողեց ժողովրդի վրայ, ինչպէս որ ձգտել էին անշուշտ թափորի կազմողները:

ՃԾ

Եկեղեցւոյ հարաւային կողմում թափօրը կանգ առաւ... դաշնակցական զօրավարը մի թե-

թե զօրախաղ կատարեց, — աջ... ձախ... յառաջ... յետ... և այլն:

Զօրախաղը վերջացաւ:

Ամբիոն չլինելու պատճառաւ՝ մարդկանց ուսերի վրայ բարձրացաւ մի դաշնակցական պարոն և սկսեց խօսել, կոկորդը պատռելու չափ բարձր ձայնով: Նա խօսում էր անկեղծօրէն, մոլեռանդօրէն:

Գովում և գովաբանում էր «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեանը» և դատապարտում ու դատափետում էր այն ամենը, ինչոր ինքը չէր համակրում կամ չէր ըմբռնում:

Անկիրթ և պօռօտախօս, ժպիւր մարդու տպաւորութիւն թողեց պ. ճառախօսը ինձ վրայ:

Նրան յաջորդեց մի այլ ճառախօս, որ թէև առաջինից փոքր ինչ չափաւոր էր երևում բայց սա էլ ուրիշ տեսակ կարմիրներից էր:

Վերջ ի վերջոյ թափօրը շարժեց դէպի «Հայոց փողոցի» ծայրում գտնւած բանտը՝ բանտարկեալներին այցելելու արդեօք թէ ազատելու՝ չգիտեմ:

Մի ժամ չէր անցած, որ բանտի կողմից հրացանների համազարկի ճարճատիւններ լսեցան յանկարծ:

Պարզեցաւ, որ բանդապահ զինւորները՝ ժողովրդի վրայ կրակ են բաց արել:

Մի րոպէում դաշնակցական թափօրի հետ՝ փողոցները և հրապարակի վրայ գտնւած ժողովուրդն ևս ցաք ու ցրիւ եկաւ:

Թափօրի մարդկանցից 18 հոգի վիրաւոր-
ւած են եղել:

ՃՁ

Սակայն չարիքը դրանով չվերջացաւ:

Բանից դուրս եկաւ, որ «Դաշնակցութեան»
այդ թափօրը ամենայարմար առիթ է տւել դա-
ւադիրներին, պրովակատորներին՝ հայերի դէմ
այս անգամ գրգռելու արդէն ոռւս ամբօխին,
և ոռւս հայրենասէրներին. որոց աչքում մեռած
Քրիստաֆօր Միքայէլեանի պատկերը՝ դարձել
էր Հայոց կենդանի թագաւորն, որոյ զօրքն ու
զօրավարը ամբօխը արդէն իւր աչքով տեսաւ:

Ուստի և ոռւս հայրենասէրների ամբօխը՝
թուրք խուժանի հետ միասին յարձակեց Նի-
կեայեփսկի, Կրասնօկրեստովսկի և Կլադբիշչին-
սկի փողոցներում հայկական տներին և նրան-
ցից 15-ն այրեց—բոլորն էլ երկյարկանի, եռ-
յարկանի և քառյարկանի տներ: Կողոպտեց և
յափշտակեց նրանց միջի թանկագին կահկարա-
սին և փչացրեց, ջարդ ու փշուր արաւ այն ա-
մենը, ինչոր չկարողացաւ կամ չկամեցաւ վեր-
ցնել:

Միւս օրը, հոկտեմբեր 20-ին նոյն ամբո-
խը և արդէն զինեալ կողակների հսկողութեան
տակ՝ փորձեց մուտք գործել բուն հայկա-
կան թաղը:

Եւ այդ օրը բաւականացան ջարդ ու փո-
շուր անելով և կողոպտելով մի հայի բնակարա-

նը Տօրգովի փողոցի ծայրում և ռաբակոծելով
երկու հայի հոյակապ տներն Մարինսկի փողոցի
ծայրում:

Նրեք օրից յետոյ՝ հոկտեմբերի 25-ն՝ նոյն
ամբօխը՝ աւելի ստւարանաւով թէ կողակներով
և թէ սպանելով՝ առաջնորդութեամբ քաղաքա-
պահ զօրքի պետի, — զնդապետ Դօլմաչօվի, —
հանդիսաւոր մուտք գործեց հայկական քաղա-
քամասի ներսերը՝ անցնելով այն փողոցներով,
որոնցմով մի քանի օր առաջ անց էր կացած
դաշնակցական թափօրը:

Եւ Ստանիսլաւսկի ու Բալախանսկի փողոց-
ների մէջ՝ այրեց 7 հատ հոյակապ հայկական
տներ, կողոպտեց ամեն ինչ:*)

Դրանով էլ չբաւականանալով 84 հոգի էլ
հայ մարդ սպանեց, զնդակահարեց:

Եթէ զնդակահարութեան այդ միջոցին վը-
րայ հասած չլինէր Բաբանաշվիլի ազնիւ սպան,
— անշուշտ մի քանի տասնեակ հայեր աւելի
սպանւած կը լինէին:

ԷԳ

Այսպէս ահա հոկտեմբերի 19—23-ին Բա-
գլայ հայ ազգաբնակչութիւնն մատնած էր ոռւս
և թուրք խուժանի կամայականութեան և ինչ-
պէս այրւած ու կողոպտւած տների ողջ մնա-
ցած բնակիչները, այնպէս և հարևան փողոցնե-
րի հայերը իրանց գլուխը կորցրած՝ ոչ իրանց
ասելիքն էին իմանում, ոչ էլ անելիքն:

*) Տները դաշնակցականների դիրքերն էին:

Իդական սեռի վայնասունը, աղաղակը, մահաւանդ՝ մարդու աղիքներն էր կտրատում:

Էլի լաւ էր, որ Տեխնիքական և Միջայէլեան գալրոցների և տղայաց պրօգրմնազիայի վարչութիւնները այդ ընդարձակ շինութիւններին դռները լայն բաց արին լեղապատառ եղած հայ մարդկանց, նա մանաւանդ կանանց և երեխաների առաջ և մի քանի օր պատասպարեցին նրանց կատաղի ամբոխի և զինւորների ձեռքից:

Անշուշտ ընթերցողը կը հետաքրքրւի իմանալ, թէ հոկտեմբերեան այդ աղէտների օրերում ճրտեղ էին և ինչ էին շինում զօրախաղեր կազմող դաշնակցական զօրավարն և իւր զօրքը:

— Դաշնակցական զօրավարն ու զինւորները՝ մէջտեղում չէին երևում, սատանան զիտէ, թէ նրանք որ ծակն էին մտել*)

Եւ, — միանգամայն անկեղծօրէն եմ ասում, — շատ խելօք բան էին արել: Որովհետեւ իրանց երևալով նրանք ուրիշ ոչինչ չին կարող անել, բացի այն, որ նորանոր զոհերի թիւը կուելացնէին և նորանոր աւերածութիւններ առաջ կը բերէին:

Արդէն «Դաշնակցութեան» գործունէութեան էութիւնը, նրա ծրագիրը՝ թէ Տաճ-

*) Մանօր. Վերջերում ես ստուգեցի, որ նրանք այդ ժամերին Կարանտինի փողոցի ծայրում, Իվան Ադամեանի քառայարկ տան վերնայարկում հարբեցողութեամբ և թղթախաղով են պարապում:

կաստանում և թէ մեզ մօտ Կովկասում՝ մինչև այսօր այս է եղել զլիաւորապէս, — կոտորած և միմիայն կոտորած առաջ բերել, առանց սակայն մազի չափ օգնած լինելու այն գործին, որի անունով «Դաշնակցութիւնը» իւր գոյութեան օրիցն սկսեալ՝ այնքան ու այնքան բարոյական և նիւթական հարւածներ տւեց ազգին, այնքան կուժ ու կուլաներ ջարդեց նրա անտէր գլխին:

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ այդ պօռոտախօս, աւանտիւրանների սիրահար կուսակցութեան՝ նոյն իսկ զեկավարները կամ ջոջերը՝ առհասարակ կամ շատ բոբիկ կամ շատ միամիտ են և ժամանակակից քաղաքականութեան ու կեանքի նենգ ու անողօք իրականութեան վրայ ճիշտ այնպէս են նայում, ինչպէս Քեօթօղլին՝ հեքեաթներում և ինչպէս հանգուցեալ Բաֆֆին՝ իւր առասպելաբանութիւններում, Փաստեր՝ որքան կամենաք:

ՃԸ

Ամեն անգամ թէ մասնաւոր խօսակցութիւնների և թէ մամուլի մէջ՝ երբ մարդիկ «Դաշնակցութեան» ուշադրութիւնը տեղի ունեցած կոտորած ու աւերածների վրայ են դարձրել, — նրանց ստացած պատասխանն միշտ և հանապազ այս է եղել թէ՛ առանց զոհաբերութեան և զրկանքի բան չի դուրս գալ: — Մի ճրշմարտութիւն, որ ոչ ոք չէ ժխտում, նոյն իսկ խաղաղութեան Աւետարանի աշակերտը, որ քաջ

գիտէ, որ «եթէ ոչ հատ ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի՝ ինքն միայն կայ, բայց եթէ մեռանիցի, բազում արգիւնս առնէ»:

Սակայն սերմանացանը նախ քան սերմանելը՝ տեղեակ և ծանօթ պիտի լինի երկրի, հողի յատկութիւններին հետ և նրան այդ յատկութիւնները տւող, նրան սնուցանող ու պարարող կլիմայի հետ: Ի հակառակ դէպս՝ նրա սերմերը կընկնին ճանապարհների վրայ, ապառաժների վրայ և փշերի մէջ և ոտքերի կոխան կը լինեն, կը չորանան ու կը խեղդեն (դուկ. Ը. 5-9):

«Դաշնակցութեան» ամեն տեսակ յեղափոխական ձեռնարկութիւններն՝ մեր ազգի համար միմիայն բացասական արգիւնքներ են արտադրել, նրա ցանած սերմերը կամ թռչուններից են կերել, կամ նրանց ծլիլ ու չորանալն մէկ է եղել և կամ կողմնակի փշերից են խեղդել, որովհետեւ այդ կուսակցութիւնը մինչև օրն գործել է և դեռ շարունակում է գործել, տգիտաբար, անգիտակցաբար, փակ աչքերով:

Իսկ փակ, կուրացած աչքերով եղած առաջնորդութեան վախճանը, բնականաբար, խորթորաւն է լինելու:

ՃԹ

«Դաշնակցութիւնը» իրան արդարացուցիչ փաստ է համարում և օրինակ է բերում Բալկանեան թերակղզու Սլաւոն ազգութիւնների անցեալ և ներկայ վիճակը:

Բայց «Դաշնակցութիւնը» մոռանում է, որ եթէ Յունաստանը, Բուլղարիան, Ղաթաղաղը և Սերբիան այն չեն, ինչ որ էին առաջ,— դա հետեանք է այս ու այն եւրոպական տէրութեան՝ յայտնի և գաղտնի, զինեալ կամ անզէն պաշտպանութեանը, միջամտութեանը:

Ապա թէ ոչ՝ յիշեալ ազգերի թափած արիւնը, նրանց տւած այլ և այլ զոհաբերութիւնները՝ ինքն ըստ ինքեան և առանց կողմնակի և գործնական օգնութեան ուրիշ ոչինչ չէին կարող առաջացնել, եթէ ոչ կոտորած և միմիայն կոտորած, այսինքն այն, ինչ որ այժմ մեզ, հայերիս է վիճակւած:

Արդ՝ «Դաշնակցութիւնը» ո՞ւմ վրայ է իւր յոյսը դրել: Միթէ Ռուսաստանի:

Բայց չէ՞ որ Ռուսաստանը տարիներ առաջ ասել էր հրապարակաւ, որ թէև Տաճկահայաստանը իրան հարկաւոր է, միայն թէ՛ առանց հայերի: Թէ՛ նա,— Ռուսաստանը երբէք չի ցանկանալ, որ Տաճկահայաստանը իրան համար երկրորդ Բուլղարիա դառնայ:

Հարկաւ կուգայ ժամանակ,— եթէ միայն չի եկել,— որ Ռուսաստանը կը հասկանայ իւր խոշոր սխալը. կը հասկանայ, որ ազատ Տաճկահայաստանը Ասիայում իրան համար երկրորդ Բուլղարիա ոչ երբէք կարող էր դառնալ՝ իւր շուրջը չունենալով այն տարբերը, ինչ որ ունէր և ունի Բուլղարեան Եւրոպայում:

Բայց այդ արդէն ուշ կը լինի: Արդէն լու-

նեակը երգիկից անց կացած կը լինի:

Գերմանական արծիւը իւր սուր ճանկերը՝ արդէն ճգտել, խրել է Փոքր Ասիայի սրտի մէջ: Եւ Ռուսաստանին, նա մանաւանդ այժմեան Ռուսաստանին, անկարելի է առանց վտանգաւոր ըրսկի, յետ մղել Գերմանիային:

«Դաշնակցութիւնը» արդեօք իւր յոյսը Ֆրանսիայի վրայ է դրել:

Սակայն հասարակապետական Ֆրանսիան այժմ իւր դեկը կորցրած՝ ճիշտ այն նաւն է դարձել, որ ինքն իրան ծովի վրայ ման դալ չէ կարողանում, այլ միշտ խոշոր նաւերի պօչիցն է քարշ գալիս, սողոսկում:

—Արդեօք Անգլիայի վրայ է իւր յոյսը դրել «Դաշնակցութիւնը»:

Սակայն չէ՞ որ խորամանկ Ալբրտը արդէն ասել է թէ՛ իւր նաւերը Հայաստանի լեռների վրայ ման գալ չեն կարող:

—Դուք է՛ Տաճկաստանի վրայ:

Սակայն եթէ Տաճկաստանը իւր ունեցած խորամանկութեան մէկ տաւերորդի չափ խորագիտութիւն ունենար,—հէնց այժմ էլ ամբողջ Բալկանեան թերակղզին իրանը կը լինէր:

Ուրեմն «Դաշնակցութիւնը» որ արտաքին օգնութեան կամ միջամտութեան ապաւինած՝ 15 տարուց ի վեր հայ ժողովրդին, պարբերաբար, կոտորել, քայքայել է տալիս:

—Ժօրէսների, Բէքէլների, Բրայսների և մի քանի այլ յայտնի և պատկառելի անձնաւորու-

թիւնների վրայ,—պատասխանում եմ ես,—որոց խօսքը, ձայնը գրեթէ ոչինչ կշիռ և ազդեցութիւն չունի իրանց կառավարութիւնների առաջ: Եւ որոնց միջամտութիւնը (ի հարկէ լոկ խօսքով) հայկական դատին, նոյն իսկ այդ դատի համար փաստակար է եղել և կը լինի:

ՃԺ

Ճշմարիտ է ժօրէսների, Բէքէլների, Գլադստօնների ձայնը մեծ նշանակութիւն ունի հասարակաց կարծիք պատրաստելու և կազմելու նկատմամբ:

Բայց ի սէր Աստուծոյ, ասացէք ինձ, մինչ օրս կազմած ու կազմակերպւած հասարակաց կարծիքներից՝ մենք ի՞նչ օգուտ տեսանք, որ հիմի էլ նոր կազմելի հասարակաց կարծիքներից մի որ և է բան յուսանք, ակնկալենք:

Յայտնի է, որ Եւրոպայում եթէ կայ մի ազգութիւն, ուր հասարակաց կարծիքը կեանքի մէջ աննշան դեր չէ խաղացել,—դա անշուշտ Անգլիան է: Սակայն յօդուտ Տաճկահայ դատին ի՞նչ և որքան բան արին այն տասնեկաւոր միտինգներն, որ կազմեցան Գլադստօնի, Սրդալլի դքսի, Չէմս Բրայսի նախագահութեամբ:

—Ոչինչ, կատարեալ ոչինչ: Մինչև իսկ, որոշ չափով, փաստ տւին տաճկահայ դատին:

Մեզ նման անօգնական և տառապեալ մի ազգի դատին օգնելու նկատմամբ, իմ կարծիքով, աւելի ձեռնտու, գործնական բան կը լինի

մի որ և է կառավարութեան, նրա նախարարի, նրա դեսպանի անկեղծօրէն ասած գրական խօսքը, նօտան, արած թեթե ցոյցը, քան հարիւրաւոր միտինգների կայացրած ճոճաւորութեանը:

Միայն բանը նրանումն է, սիրելի ընթերցող, որ կառավարութիւնները, ինչպէս տեսանք և գիտենք, մեզ չեն օգնիլ և եթէ օգնեն՝ դա կը լինի միմիայն իրանց օգտին համար, այլ ոչ թէ մասամբ գոնէ և մեր օգտին համար:

Եւրոպական հասարակաց կարծիքի վրայ ևս, ասացինք, չպէտք է յոյս դնել: Ապա ուրեմն ինչ անել:

ՃԺՍ.

— Զինւած յեղափոխութիւնից ձեռք վեր առնել, — ահա իմ նւաստ կարծիքը այդ հարցին: Ահա այն միակ ճարը, որով «Դաշնակցութիւնը» կարող է փրկել մեր ազգին՝ ամեն տեղ և ամեն կողմից նրա գոյութեանը սպառնացող լուրջ և վերահաս վտանգից:

«Դաշնակցութեան» ամեն մի յեղափոխական ձեռնարկութիւնը՝ դէպ ի կորուստ է տանելու մեզ հետզհետէ:

Եւ որքան շուտ աճի ու զօրանայ մեղանում «Դաշնակցութիւնը», — այնքան ազգի կորուստը մօտ կը լինի, այնքան շուտ խաչ կը գրւի նրա ազգային եկեղեցական ինքնուրոյնութեան վրայ, այնքան շուտ և նորից կը խլեն

մեր նորաբաց դպրոցները կամ խիստ կը սահմանափակւեն իրանց իրաւունքների մէջ:

Կարճ կապենք, — որքան շուտ լուծւի «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը», — այնքան ազգը առաջ է, այնքան ներքին և արտաքին կեանքը՝ թէ Տաճկաստանում և թէ Ռուսաստանում շուտ կը խաղաղի, կը անդորրանայ և անհնաւոր կը լինի քաղաքակրթական գործունէութեան, որին նա, — հայ ազգը՝ ամեն բանից աւելի հակամիտ է և տրամադիր և որի մէջ նա առաւել ընդունակ է ու կենսունակ:

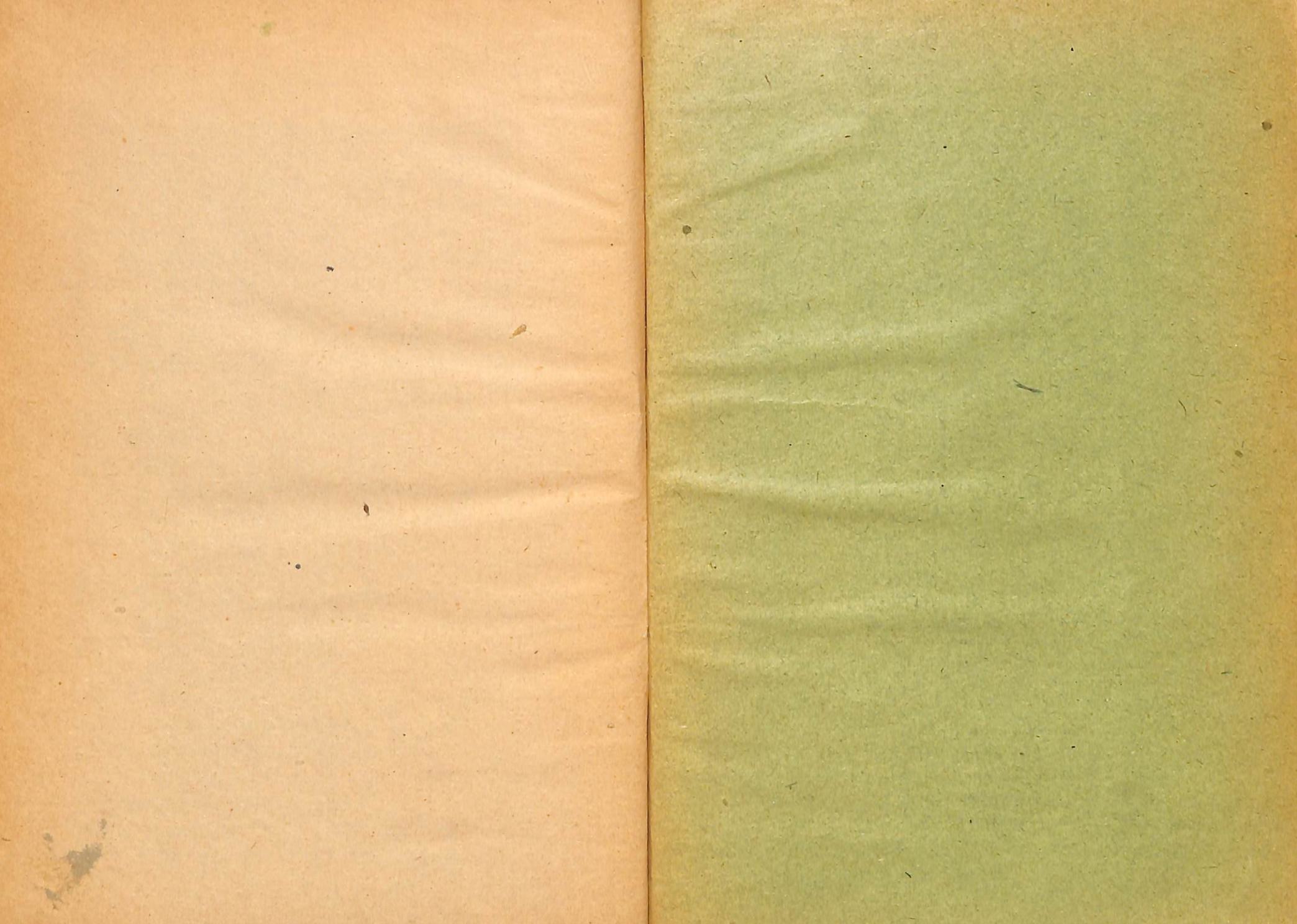
Քաղաքակրթութեամբ, գիտական և բարոյական սպառազինութեամբն է միմիայն, որ մեր ազգը, իւր փոքրիկ տեղով, կարող պիտի լինի ազգերի ընտանիքի մէջ՝ իրան համար պատուաւոր և բարեկեցիկ դիրք ստեղծել:

Ի հակառակ դէպս «ահա երեք աւուրք ևս, և Նինուէ կործանեսցի»*):

Հազար և բիւր երանի, եթէ ես սխալւած լինեմ:

*) Ս. ԳԵՐԵՐ:

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Ե Ր Կ Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Ք Ի Լ Ո Ն Ե Ր Ը

1. Զէնիաթ—զէնիաթ
2. Գլխագին
3. Ապօրինի դատակը
4. Գինեղև
5. Ռաֆֆիի «Կայծերը»
6. Կացինը քարին կպաւ
7. Մտորումներ
8. Պատմական Քաղաքներ Ա. պրակ
9. » » Բ. »
10. » » Գ. »
11. » » Դ. »
12. » » Ե. »
13. » » Զ. »
14. » » Է. »
15. Իսրայէլ Օրին և իր քաղաքակ. ծրագիրը
16. Հայկական հարցի երկրորդ շրջանը
17. » » երրորդ »
18. » » չորրորդ »
19. » » հինգերորդ »
20. » » վեցերորդ »
21. Պատմութեան դասերը
22. Հրապարակախօսական մանրունք
23. Պատմական Քաղաքներ Ը. պրակ
24. » » Թ. »
25. » » Ժ. »
26. Ռոճիկ քահանաներին
27. Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը
28. Պատմական զրոյցներ Ա. պրակ—50 կ.
29. Հայկ. հարցի եօթներորդ շրջ. II մ. 50 կ.
30. Ռուս բիւրօկրատիան և հայերը 50 կ.

Ն
Ե
Ծ
Ա
Բ
Ո
Թ
Ա
Պ
Ս

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0198067

